Drs. E.G.M. Kuypers

Publikatie 2.194

MELKVEEBEDRIJVEN MET EN ZONDER BEHEERSOVEREENKOMSTEN

Structuur en ontwikkeling 1984-1989

LANDBOUW-ECONOMISCH INSTITUUT
DEN HAAG
BIBLIOTHEEK
SIGN: L26-2.194
EX. NO: C
MLV:

Juni 1991

Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO)
Afdeling Structuuronderzoek

538181

REFERAAT

MELKVEEBEDRIJVEN MET EN ZONDER BEHEERSOVEREENKOMSTEN; STRUCTUUR EN ONTWIKKELING 1984-1989

Kuypers, E.G.M.
Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO), 1991
Publikatie 2.194
ISBN 90-5242-119-6
87 p., tab., fig., bijl.

Rapportage van een onderzoek naar de structuurkenmerken van melkveebedrijven op het moment van sluiten van beheersovereenkomsten en de bedrijfsstructurele ontwikkeling van deze bedrijven in de periode 1984-89. Gegevens (tot 1989) zijn verwerkt van circa 5000 landbouwbedrijven met grond in relatienotagebieden, waarvan ongeveer 2000 met beheersovereenkomsten.

De melkveebedrijven met beheersovereenkomsten hebben gemiddeld genomen een even grote of grotere produktieomvang dan vergelijkbare bedrijven zonder beheersovereenkomsten. Ze hebben in het algemeen meer kavels en een kleinere huiskavel. Deze omstandigheden zijn in combinatie met de beheersregelingen mede oorzaak van het minder intensieve grondgebruik op melkveebedrijven met beheersovereenkomsten in vergelijking tot andere bedrijven. De lagere opbrengsten per hectare die hiervan het gevolg zijn worden onder andere gecompenseerd door hogere opbrengsten via de beheersvergoeding. In de beginperiode van het relatienotabeleid gingen vooral oudere bedrijfshoofden met aflopende bedrijven beheersovereenkomsten aan. Nu is er ook veel animo bij jongere boeren op moderne bedrijven.

Bedrijfsstructuur/Melkveebedrijven/Beheersovereenkomsten/Relatienota

ABSTRACT

DAIRY FARMS WITH AND WITHOUT MANAGEMENT AGREEMENTS; STRUCTURE AND DEVELOPMENT 1984-1989

Results of a research into the main characteristics of dairy farms at the moment they enter into a management agreement with the Government, and the development of these farms in the period 1984-1989. Data have been used of about 5000 farms with land in so-called "relatie-notagebieden": nature management areas. Some 2000 farmers actually signed an agreement. The dairy farms with management agreements have on the average the same size as farms without agreements or are even larger. Their land is generally spread over more parcels and they have less land near the farm buildings. These circumstances, in combination with the management restrictions, lead to a less intensive land use on the farms with management agreements and an as a result to a lower output per hectare, which is compensated by the Governmental management grants. At first the agreements were generally entered by elder farmers, but nowadays also younger farmers on modern farms are interested.

Dairy farming/Nature management/Management agreements/Netherlands

---

Overname van de inhoud toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

INHOUD

	Blz.
WOORD VOORAF	5
SAMENVATTING	7
1. INLEIDING	13
1.1 Aanleiding en doel	13
1.2 Onderzoeksvragen	15
1.3 Opzet van het onderzoek	20
1.3.1 Databestand	20
1.3.2 Methode van onderzoek	21
2. INDELING VAN DE BEDRIJVEN MET BEHEERSOVEREENKOMSTEN NAAR LANDBOUWGEBIED, ZWAARTE VAN BEHEER EN BEDRIJFSTYPE	24
2.1 Inleiding	24
2.2 Landbouwgebied	25
2.3 Zwaarte van beheer	28
2.4 Bedrijfstypen	32
3. KENMERKEN VAN GRAASDIERBEDRIJVEN OP HET MOMENT VAN SLUITEN VAN BEHEERSOVEREENKOMSTEN	37
3.1 Inleiding	37
3.2 Graasdierbedrijven in Nederland	39
3.2.1 Melkveebedrijven	39
3.2.2 Overige graasdierbedrijven	40
3.3 Melkveebedrijven in veenweidegebieden	42
3.3.1 Bedrijfsgrootte	42
3.3.2 Veedichtheid	42
3.3.3 Verkaveling en staltype	42
3.3.4 Leeftijd en opvolging	45
3.3.5 Grondeigendom	45
3.3.6 Synthese	45
3.4 Melkveebedrijven in kleigebieden	48
3.4.1 Bedrijfsgrootte	48
3.4.2 Veedichtheid	50
3.4.3 Verkaveling en staltype	50

Blz.

3.4.4 Leeftijd en opvolging 50
3.4.5 Grondeigendom 53
3.4.6 Synthese 53
3.5 Melkveebedrijven in zandgebieden 54
3.5.1 Bedrijfsgrootte 54
3.5.2 Veedichtheid 56
3.5.3 Verkaveling en staltype 56
3.5.4 Leeftijd en opvolging 58
3.5.5 Grondeigendom 58
3.5.6 Synthese 60
3.6 Conclusie 60

4. ONTWIKKELING VAN DE MELKVEEBEDRIJVEN BEGONNEN MET BEHEERSOVEREENKOMSTEN IN DE PERIODE 1980-1984 64
4.1 Inleiding 64
4.2 Melkveebedrijven in veenweidegebieden 65
4.2.1 Met relatief licht beheer 65
4.2.2 Met relatief zwaar beheer 66
4.3 Melkveebedrijven in klei- en zandgebieden 69
4.3.1 Met relatief licht beheer 69
4.3.2 Met relatief zwaar beheer 70
4.4 Conclusie 72

5. SLOTBESCHOUWING 75

LITERATUUR 79

OVERIGE RELEVANTE LITERATUUR 81

BIJLAGEN 83
1. Toelichting op enige gebruikte termen 84
2. Bedrijfstypen 86
3. Indeling in landbouwgebieden 87

WOORD VOORAF

Sinds het begin van de jaren tachtig kunnen landbouwbedrijven in het kader van het Relatienotabeleid beheersovereenkomsten aangaan. Daarnaast bestond al langer de mogelijkheid gebruik te maken van de Bergboerenregeling op basis van de Beschikking Bijdragen Probleemgebieden; ook voor bedrijven buiten relatienotagebieden. Sinds 1988 zijn beide regelingen ondergebracht in de Regeling Beheersovereenkomsten 1988. Welke bedrijven overeenkomsten aangaan en welke invloed hiervan uitgaat op de bedrijfsstructurele ontwikkeling, zijn de centrale vragen in het onderzoek waarvan hier verslag wordt gedaan.

Het onderzoek maakt deel uit van een landelijke landbouwkundige evaluatie van het relatienotabeleid op bedrijfseconomisch en -structureel gebied. De bedrijfseconomische evaluatie wordt uitgevoerd door ir. P.B. de Boer en zal in 1991 afgerond worden.

Het onderzoek richt zich met name op de gespecialiseerde melkveebedrijven en is gebaseerd op door het LEI bewerkte gegevens uit de meitellingen van de landbouw van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en uit het REGIS-bestand van de Directie Beheer Landbouwgronden (DBL).

Het onderzoek is begeleid door ir. B.M. Kamphuis van de afdeling Structuuronderzoek van het LEI.

De directeur,

Den Haag, juni 1991

L.C. Zachariasse

SAMENVATTING

Inleiding

In 1975 heeft de regering de zogenaamde Relatienota uitgebracht. Het relatienotabeleid moet de relatie tussen de landbouw en het natuur- en landschapsbehoud verbeteren in gebieden met hoge natuurwetenschappelijke en/of landschappelijke waarden.

In 1977 is een start gemaakt met de begrenzing van hiervoor in aanmerking komende gebieden met een totale oppervlakte van 86.000 hectare. Uiteindelijk is het mogelijk 200.000 hectare relatienotagebied te begrenzen. Daarbinnen worden twee soorten gebieden onderscheiden: reservaat- en beheersgebieden. In beide kunnen de grondgebruikers, na vaststelling van een beheersplan, op basis van vrijwilligheid beheersovereenkomsten sluiten met het Bureau Beheer Landbouwgronden (BBL).

Om aan te sluiten bij de Regeling Beheersovereenkomsten 1988 is er in dit onderzoek voor gekozen om alle bedrijven met Beheers-, Landschapsonderhoud- en Bergboerenovereenkomsten samen te voegen als beheersbedrijven.

Vanaf 1982 en dan vooral na 1986 nam de groei van het aantal deelnemers en de oppervlakte onder overeenkomst sterk toe. Eind 1989 hadden 2137 grondgebruikers een beheersovereenkomst en 1475 grondgebruikers een bergboerenovereenkomst gesloten, voor een totale oppervlakte van respectievelijk 13.109 en 10.477 ha, circa 30% van de totale oppervlakte waarop destijds beheersovereenkomsten mogelijk waren.

Doelstelling en onderzoeksvragen

Om meer inzicht te krijgen in de toekomstperspectieven van het relatienotabeleid is men enige jaren geleden begonnen met een evaluatie. Ten aanzien van de landbouw gaat het om een bedrijfseconomische evaluatie (Van Eck, 1989; De Boer, 1991) en een bedrijfsstructurele evaluatie, waarvan in dit rapport verslag wordt gedaan.

Het belangrijkste doel van dit onderzoek is na te gaan of bedrijven gelegen in relatienotagebieden in het algemeen en bedrijven met beheers-

overeenkomsten in het bijzonder in structuur en ontwikkeling afwijken van andere bedrijven. Er zijn twee onderzoeksvragen geformuleerd:

1. Hadden de bedrijven die een beheersovereenkomst sloten op dat moment een afwijkende bedrijfsstructuur ten opzichte van vergelijkbare bedrijven zonder beheersovereenkomsten in en buiten relatienotagebieden?
2. Hebben bedrijven met beheersovereenkomsten zich na het sluiten van die overeenkomst anders ontwikkeld dan vergelijkbare bedrijven zonder beheersovereenkomsten?

Opzet van het onderzoek

Bij het onderzoek is gebruik gemaakt van de gegevens van drie categorieën bedrijven te weten:

1. bedrijven met beheersovereenkomsten;
2. vergelijkbare bedrijven zonder beheersovereenkomsten binnen relatienotagebieden;
3. vergelijkbare bedrijven buiten relatienotagebieden.

De gegevens met betrekking tot de structuur van de landbouwbedrijven komen uit de Bedrijven Databank van het Landbouw-Economisch Instituut (BDL), waarin onder andere de gegevens uit de CBS-Landbouwtelling zijn opgenomen. De gegevens over de met het Bureau Beheer Landbouwgronden (BBL) gesloten overeenkomsten, omtrent onder andere de soort overeenkomst en de hoogte van de vergoeding, komen uit het Regisbestand van de Directie Beheer Landbouwgronden (DBL).

Bij dit onderzoek is gebruik gemaakt van groepsvergelijkingen om eventuele verschillen in structuur en -ontwikkeling tussen de onderscheiden groepen bedrijven in beeld te brengen. De beheersbedrijven zijn daartoe ingedeeld naar periode van aanvang met beheersovereenkomsten, landbouwgebied, bedrijfstype en hoogte van de vergoeding per hectare cultuurgrond gerekend over de totale bedrijfsoppervlakte.

Er zijn drie landbouwgebieden onderscheiden: Veenweide-, Klei- en Zandgebieden. Het onderzoek heeft zich beperkt tot de graasdierbedrijven en daarbinnen vooral tot de gespecialiseerde melkveebedrijven, 60% van alle beheersbedrijven. Door de melkveebedrijven met overeenkomsten in te delen naar hoogte van de beheersvergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte, kon de invloed van de zwaarte van beheer onderzocht worden. Zwaar beheer betekent in dit geval dat bedrijven ofwel voor een groot deel van hun cultuurgrond overeenkomsten hebben gesloten, ofwel dat de beheersregelingen voor een kleiner deel van de bedrijfsoppervlakte grotere beperkingen opleggen.

Kenmerken van de melkveebedrijven

Begonnen is met het beantwoorden van de eerste onderzoeksvraag: Is de bedrijfsstructuur van beheersbedrijven op het moment van sluiten van beheersovereenkomsten anders dan die van bedrijven zonder beheersovereenkomsten?

Op deze vraag kan geen eenduidig antwoord worden gegeven. De verschillen tussen beheers- en vergelijkingsbedrijven zijn namelijk afhankelijk van de zwaarte van beheer en de periode waarin beheersovereenkomsten werden gesloten en in mindere mate van het landbouwgebied waarin de bedrijven liggen. In het algemeen kan worden geconstateerd dat de bedrijven die in de beginperiode beheersovereenkomsten sloten vaak een afwijkende bedrijfsstructuur hadden, terwijl de bedrijven die tegenwoordig beheersovereenkomsten sluiten meestal "gewone" bedrijven zijn.

Bij deze studie zijn drie groepen beheersbedrijven onderscheiden: bedrijven met relatief licht, met gemiddeld en met relatief zwaar beheer, respectievelijk 35%, 38% en 27% van alle melkveebedrijven die vóór 1989 zijn begonnen met beheersovereenkomsten.

Relatief licht beheer (≤ *f* 100/ha) wil zeggen dat de bedrijven lichte beheersbeperkingen of zwaar beheer voor een klein deel van de bedrijfsoppervlakte hebben. Gemiddeld hadden deze bedrijven op het moment van sluiten van beheersovereenkomsten een grotere bedrijfsoppervlakte met evenveel of meer kavels dan de vergelijkingsbedrijven binnen relatienotagebieden. Dit hangt voornamelijk samen met het gehanteerde indelingscriterium, waarbij de beheersvergoeding is betrokken op de totale bedrijfsoppervlakte. Grote bedrijven met een kleine oppervlakte met een relatief zware beperking vallen daardoor ook in deze categorie. Verder hadden de bedrijven met een licht beheer evenveel of meer melkkoeien, een gelijke of lagere veedichtheid en even vaak of vaker een ligboxenstal dan de vergelijkingsbedrijven. Over het algemeen hadden ze een groter deel van de grond in pacht. Bij deze bedrijven konden de beheersmaatregelen waarschijnlijk relatief eenvoudig in de bedrijfsvoering worden ingepast. Door de gemiddeld grotere bedrijfsoppervlakte en de lagere veedichtheid zijn meer mogelijkheden om in de eigen ruwvoerbehoefte te voorzien en het vee kan op een kleiner gedeelte van het bedrijf worden gehouden. Als er bovendien meer kavels aanwezig zijn, hebben deze bedrijven wellicht meer voor beheersregelingen geschikte kavels dan de vergelijkingsbedrijven.

Relatief zwaar beheer (> *f* 300/ha) wil zeggen dat de bedrijven zware beheersbeperkingen of lichter beheer voor een groot deel van de bedrijfsoppervlakte hebben. Hier kunnen twee aparte groepen worden onderscheiden: De bedrijven die begonnen met beheer in de jaren 1980-84, die

over het algemeen meer kavels en een kleinere huiskavel hadden dan de vergelijkingsbedrijven binnen relatienotagebieden, en de bedrijven uit de perioden 1985-86 en 1987-88, die gemiddeld minder kavels en een grotere huiskavel hadden. De beheersbedrijven in beide groepen hadden een even grote of kleinere oppervlakte, minder melkkoeien, een lagere veedichtheid, minder vaak een ligboxenstal en vaker een bedrijfshoofd ouder dan vijftig jaar zonder opvolger dan de vergelijkingsbedrijven.

Deze groep beheersbedrijven had dus een kleinere produktieomvang dan de vergelijkingsbedrijven binnen relatienotagebieden, wat zou kunnen betekenen dat de kleinere inkomenscapaciteit van invloed is geweest op de beslissing om een beheersovereenkomst te sluiten. De beheersvergoedingen waren waarschijnlijk een welkome aanvulling op het inkomen van de boer die op deze manier in staat was de continuïteit van het bedrijf te verzekeren tot aan zijn pensionering. Het beduidend minder vaak voorkomen van een ligboxenstal op deze bedrijven is ook een aanwijzing dat deze bedrijfshoofden minder geneigd zijn het bedrijf nog lange tijd voort te zetten. Het is aannemelijk dat de geringere continuïteitsmogelijkheden van deze bedrijven mede worden veroorzaakt door de minder gunstige produktieomstandigheden in de betreffende gebieden.

Ook het ruimte-aspect heeft mogelijk een rol gespeeld. Het grotere aantal kavels op de bedrijven die beheersovereenkomsten sloten in de jaren 1980-84 gaat wellicht samen met meer voor beheersregelingen geschikte kavels. De grotere huiskavel op de bedrijven die in de jaren 1985-86 en 1987-88 beheersovereenkomsten sloten maakte wellicht extensiever beheer op de verder van het bedrijf gelegen veldkavels mogelijk. Ook de lagere veedichtheid zal meer mogelijkheden hebben geboden om beheersregelingen toe te passen.

De bedrijven met een gemiddelde zwaarte van beheer (*f* 100-300/ha), waren qua bedrijfsstructuur nagenoeg gelijk aan de vergelijkingsbedrijven binnen relatienotagebieden.

Gezien het feit dat de meeste beheersbedrijven het grootste deel van hun grond in pacht hadden, lijkt de veronderstelling dat het in pacht hebben van grond het sluiten van beheersovereenkomsten zou bemoeilijken niet altijd te kloppen. Een verklaring zou kunnen zijn dat de verpachters in veel gevallen natuurbeschermingsorganisaties zijn.

Gebleken is ook dat overeenkomsten met relatief zware beperkingen voornamelijk in de jaren 1980-84 werden gesloten en dat het accent in latere perioden lag op overeenkomsten met relatief lichte of gemiddelde beperkingen. Misschien hangt dit samen met het verdwijnen van de "alles-of-niets-regeling" in 1983 en is daardoor het sluiten van beheersovereenkomsten een meer normale zaak geworden.

Ontwikkeling van de melkveebedrijven

Alleen de bedrijven die begonnen met beheer in de jaren 1980-84 zijn van 1984 tot 1989 gevolgd in hun ontwikkeling, omdat op de bedrijven met overeenkomsten van recentere datum nog te kort beperkingen zijn geweest om verschillen met de vergelijkingsbedrijven te kunnen verwachten.

Er zijn vier groepen beheersbedrijven onderscheiden:

1. Veenweidegebieden
   a. met relatief licht beheer (tot en met *f* 300/ha);
   b. met relatief zwaar beheer (meer dan *f* 300/ha);
2. Klei- en zandgebieden
   a. met relatief licht beheer (tot en met *f* 100/ha);
   b. met relatief zwaar beheer (meer dan *f* 100/ha).

Over het algemeen kan worden vastgesteld dat de verkavelingssituatie op de bedrijven in relatienotagebieden zich beduidend minder gunstig heeft ontwikkeld dan die op de bedrijven buiten relatienotagebieden. Dat is mogelijk het gevolg van het landinrichtingsbeleid ten aanzien van relatienotagebieden.

Verder blijkt dat de beheersbedrijven in vergelijking met de bedrijven buiten relatienotagebieden de gevolgen van de superheffing in het algemeen minder sterk hebben gecompenseerd door uitbreiding van de bedrijfsoppervlakte en/of de vleesveestapel. Een uitzondering daarop vormen de bedrijven met relatief zwaar beheer in klei- en zandgebieden, die dat wel hebben gedaan. Overigens heeft er ook op de bedrijven met relatief zwaar beheer in veenweidegebieden een duidelijke verschuiving van melkvee naar vleesvee plaatsgevonden. In het algemeen is de produktieomvang en daarmee de inkomencapaciteit van de beheersbedrijven in de beschouwde periode gedaald, terwijl die op vergelijkbare bedrijven buiten relatienotagebieden gelijk is gebleven of groeide. Waarschijnlijk is dus het inkomen uit de agrarische produktie op de beheersbedrijven hierdoor minder gegroeid dan op de vergelijkingsbedrijven, maar is dit voldoende gecompenseerd door beheersvergoedingen.

De indruk bestaat dat melkveebedrijven met beheersovereenkomsten, vooral in verhouding tot vergelijkbare bedrijven buiten relatienotagebieden en minder in zijn geslaagd om via bedrijfsontwikkeling compensatie te vinden voor de superheffing. Dit kan te maken hebben met de minder gunstige produktieomstandigheden in deze gebieden. Getuige het grote aantal vergelijkingsbedrijven in relatienotagebieden dat na 1984 beheersovereenkomsten heeft gesloten, hebben velen blijkbaar in het sluiten van beheersovereenkomsten een voldoende compensatie gevonden voor de minder gunstige omstandigheden in relatienotagebieden en de gevolgen

van de superheffing. Dit gold vooral in veenweidegebieden. Blijkbaar is deze compensatie meestal ook voldoende geweest, aangezien er van de bedrijven met beheersovereenkomsten in de beschouwde periode slechts enkele zijn beëindigd, terwijl dit elders enkele procenten bedroeg.

Slot

Uit de resultaten van deze studie komt naar voren dat de verschillen in produktieomvang en daarmee inkomenscapaciteit niet zodanig zijn dat mag worden verondersteld dat graasdierbedrijven met beheersovereenkomsten minder toekomstperspectieven hebben dan andere graasdierbedrijven in Nederland. Met andere woorden: er zijn geen aanwijzingen dat bedrijven met beheersovereenkomsten in de nabije toekomst eerder zullen worden beëindigd dan vergelijkbare andere bedrijven.

Het succes van het relatienotabeleid in de toekomst hangt dus in belangrijke mate af van de animo van deze bedrijven om de overeenkomst te continueren of over een grotere oppervlakte uit te breiden en van animo bij de andere bedrijven met grond in de relatienotagebieden om beheersovereenkomsten te sluiten.

Begin 1989 waren er circa 5000 geregistreerde bedrijven met grond in relatienotagebieden waarvoor een beheersplan is vastgesteld. Hiervan heeft ongeveer 40% al beheersovereenkomsten gesloten. De bedrijven die nog geen beheersovereenkomsten zijn aangegaan, lijken in vele opzichten op de bedrijven die dat wel hebben gedaan. Op grond hiervan mag worden verwacht dat ze in de toekomst eveneens zullen besluiten om beheersovereenkomsten te sluiten. Een aanwijzing hiervoor vormt het feit dat dit beeld ook in de afgelopen jaren te zien is geweest. Terwijl in de beginperiode van de uitvoering van het relatienotabeleid blijkbaar vooral "aflopende" bedrijven of bedrijven met extreem slechte produktieomstandigheden overeenkomsten sloten, zijn het nu steeds meer "gewone" bedrijven die daartoe over gaan. Dit houdt in dat er in de toekomst waarschijnlijk voldoende animo zal zijn om beheersovereenkomsten te sluiten. De vraag is wel of er voldoende animo is om ook "zware" overeenkomsten te sluiten, die nodig zijn om de ecologische doelstellingen van het relatienotabeleid te realiseren.

1. INLEIDING

1.1 Aanleiding en doel

In 1975 heeft de regering de zogenaamde Relatienota uitgebracht (Nota, 1975). Hierin wordt de relatie tussen de landbouw en het natuur- en landschapsbehoud beschreven en worden maatregelen voorgesteld die kunnen leiden tot een verbetering van die relatie in gebieden met hoge natuurwetenschappelijke en/of landschappelijke waarden. Uitgangspunt hierbij is dat deze relatie bij uitstek zal kunnen worden verbeterd indien ze gebaseerd is op vrijwillige medewerking van de betrokkenen.

In 1977 is een start gemaakt met de begrenzing van hiervoor in aanmerking komende gebieden met een totale oppervlakte van 86.000 hectare (Voorrangsinventarisatie 1977). Uiteindelijk is het mogelijk 200.000 hectare relatienotagebied te begrenzen.

Binnen relatienotagebieden worden twee soorten gebieden onderscheiden: reservaat- en beheersgebieden. In beide gebieden kunnen de grondgebruikers, na vaststelling van een beheersplan, op basis van vrijwilligheid beheersovereenkomsten sluiten met het Bureau Beheer Landbouwgronden (BBL). De reservaatgebieden zullen op den duur echter worden aangekocht, omdat daar een natuur- en landschapsbeheer is gewenst dat niet meer te combineren is met een aangepaste agrarische bedrijfsvoering. Deze terreinen komen in beheer van de Staat of een particuliere terreinbeherende natuurbeschermingsorganisatie. De beheersgebieden behouden hun landbouwkundige functie. In de Voorrangsinventarisatie werd uitgegaan van een gelijke verdeling in beheers- en reservaatgebieden. In de praktijk tot nu toe beslaat het reservaatgebied ongeveer 60% van de relatienotagebieden.

Het beheer in de beheersgebieden is gericht op behoud en ontwikkeling van aanwezige natuur- en landschapswaarden. De grond blijft in handen van landbouwers. Deze ontvangen voor het gevoerde beheer een financiële vergoeding die zo is vastgesteld dat de inkomenspositie van de boeren ten opzichte van hun collega's elders niet verslechtert. Het doel hiervan is dat voor de bedrijven de inkomens- en continuïteitsvooruitzichten gunstig blijven, waarmee de beheersgebieden hun landbouwkun-

dige functie kunnen blijven behouden en de duurzaamheid van het relatienotabeleid gewaarborgd lijkt.

Bovendien zijn er zowel binnen als buiten relatienotagebieden gebieden waar ondernemers op grond van de Bergboerenregeling en op grond van de Regeling Beheersovereenkomsten 1988 in aanmerking kunnen komen voor een bijdrage ten behoeve van het instandhouden van de natuurlijke handicaps. De Bergboerenregeling wordt uitgevoerd op basis van de Beschikking Bijdragen Probleemgebieden, zijnde de nationale uitwerking van de in 1975 vastgestelde richtlijn van de Raad van de Europese Gemeenschappen betreffende de landbouw in bergstreken en in sommige probleemgebieden.

Uit onderzoek (Projectgroep beheersovereenkomsten en reservaten, 1984) blijkt dat veel boeren toch het idee hebben dat ze er op achteruitgaan als hun grond in een relatienotagebied komt te liggen. Ze hebben kritiek op de hoogte van vergoedingen, de voorgestelde beheersmaatregelen en de beperking op verbetering van de produktie-omstandigheden en de daarmee samenhangende onzekerheid over de toekomst van hun bedrijf. Ze veronderstellen ook dat de uitruilbaarheid van cultuurgrond in landinrichtingsprojecten negatief wordt beïnvloed door beheersovereenkomsten. Bovendien worden op den duur delen van het relatienotagebied, de reservaatgronden, aan de landbouw onttrokken waardoor de ontwikkelingsmogelijkheden van de bedrijven naar hun mening ongunstig kunnen worden beïnvloed. Om deze redenen wordt vaak aangenomen dat bedrijven met grond in relatienotagebieden over het algemeen minder toekomstperspectieven en een grotere kans op bedrijfsbeëindiging hebben dan vergelijkbare bedrijven buiten relatienotagebieden. De bedrijven met beheersovereenkomsten zouden slechts het moment van bedrijfsbeëindiging uitstellen.

Als dit juist blijkt te zijn, wat betekent dit dan voor de duurzaamheid van het relatienotabeleid? Is de kans groot dat door bedrijfsbeëindigingen de oppervlakte beheersgebied onder overeenkomst na verloop van tijd weer zal afnemen en men voor dezelfde grond weer nieuwe overeenkomsten met andere ondernemers moet sluiten? Het welslagen van het beleid hangt dus in belangrijke mate af van de continuïteitsperspectieven van bedrijven die beheersovereenkomsten sluiten.

Naast de continuïteit van de lopende overeenkomsten is ook de animo voor het sluiten van nieuwe overeenkomsten van belang. Er is namelijk nog slechts voor een gering deel van de relatienotagebieden een beheersovereenkomst gesloten. Wil het relatienotabeleid slagen, dan is het van belang dat voor een veel groter deel van deze gebieden beheersovereenkomsten worden gesloten. Daarvoor is het nodig inzicht te krijgen in de reden waarom boeren beheersovereenkomsten sluiten.

Tegen deze achtergrond is enige jaren geleden begonnen met de bedrijfseconomische en -structurele evaluatie van beheersregelingen. In dit rapport wordt verslag gedaan van het onderzoek naar de verschillen in structuur en ontwikkeling van bedrijven met en zonder beheersovereenkomsten. Voor een goede interpretatie van de resultaten dient een koppeling plaats te vinden met de bedrijfseconomische evaluatie van het relatienotabeleid (Van Eck, 1989; De Boer, 1991).

Een eerste landbouwkundige evaluatie van het relatienotabeleid is te vinden in de nota "Karakterisering van bedrijven in relatienotagebieden en bedrijven met een beheersovereenkomst" (DBL, 1985). De evaluatie geeft weliswaar een goed beeld van de bedrijven met en zonder beheersovereenkomsten, maar een beperking van de evaluatie is dat het een momentopname betreft en dat deze inmiddels enige jaren oud is. Voorafgaand aan het voorliggende onderzoek heeft het LEI in samenwerking met de DBL in 1988 een vooronderzoek gedaan (Atzema, 1988), waarin naast een globale beschrijving van de structuur op bedrijven met overeenkomsten in zes deelgebieden, getracht is na te gaan welke gegevens nodig zijn voor een verantwoorde evaluatie van de agrarisch-structurele ontwikkelingen in relatienotagebieden. Uit de reeds voltooide studies, op basis van beperkte gegevens, blijkt dat de bedrijven met beheersovereenkomsten zich gemiddeld weinig onderscheiden van vergelijkbare bedrijven in Nederland.

Het belangrijkste doel van dit onderzoek is, na te gaan of bedrijven gelegen in relatienotagebieden in het algemeen en bedrijven met beheersovereenkomsten in het bijzonder in structuur en ontwikkeling afwijken van bedrijven gelegen buiten relatienotagebieden. Van daaruit kunnen dan wellicht aanwijzingen worden verkregen ten aanzien van de toekomstperspectieven van het relatienotabeleid.

1.2 Onderzoeksvragen

In deze studie wordt getracht antwoord te geven op twee vragen:

1. *Hadden de bedrijven met beheersovereenkomsten op het moment van sluiten van beheersovereenkomsten een afwijkende bedrijfsstructuur ten opzichte van van vergelijkbare bedrijven zonder beheersovereenkomsten met grond in relatienotagebieden en vergelijkbare bedrijven buiten relatienotagebieden?*
   Kan hieruit worden opgemaakt:
   a) dat de bedrijfsstructuur van invloed is geweest op de beslissing beheersovereenkomsten te sluiten;
   b) welke bedrijven potentiële kandidaten zijn voor het sluiten van beheersovereenkomsten?

2. *Hebben bedrijven met beheersovereenkomsten zich na het sluiten van beheersovereenkomsten anders ontwikkeld dan vergelijkbare bedrijven zonder beheersovereenkomsten binnen en buiten relatienotagebieden?*

In het volgende worden deze vragen nader uitgewerkt, in de zin dat na wordt gegaan welke structuurkenmerken wellicht een rol spelen bij de keuze voor het sluiten van beheersovereenkomsten (ad 1) en op welke wijze de beheersbepalingen een beperkende invloed kunnen uitoefenen op de bedrijfsvoering en -ontwikkeling (ad 2).

Ad 1. Structuurkenmerken in relatie tot het sluiten van beheersovereenkomsten.

Aangezien het relatienotabeleid zich voornamelijk richt op het beheer van grasland en perceelsranden zijn de bedrijven die het meest in aanmerking komen om beheersovereenkomsten te sluiten, bedrijven die in ieder geval veel grasland hebben.

Twee andere structuurkenmerken die van invloed kunnen zijn bij de keuze aangaande het sluiten van beheersovereenkomsten zijn: ruimte en inkomen. Of er voldoende ruimte is om beheersovereenkomsten in de bedrijfsvoering in te passen zal onder andere afhankelijk zijn van de oppervlakte cultuurgrond en de veedichtheid. Grote bedrijven zien wellicht meer kans om voor een gedeelte van de grond beheersovereenkomsten te sluiten, vooral als de veedichtheid laag is. De grote bedrijven hebben in dat geval meer mogelijkheden om in de eigen ruwvoerbehoefte te voorzien en het vee kan op een kleiner gedeelte van het bedrijf worden gehouden. In geval er sprake is van intensief grondgebruik zal men minder snel geneigd zijn om beheersovereenkomsten te sluiten, vooral wanneer men niet in de eigen ruwvoerbehoefte kan voorzien. Beheersbeperkingen zouden de tekorten aan ruwvoer kunnen doen toenemen en daarmee de voerkosten. Vergoedingen zouden evenwel deze hogere kosten kunnen compenseren.

Andere factoren die in verband met de ruimte de beslissing met betrekking tot het al dan niet aangaan van beheersovereenkomsten kunnen beïnvloeden zijn de verkaveling en het staltype. Op bedrijven met een kleine huiskavel zijn er vaak meer veldkavels en is er een grotere kans op voor beheersovereenkomsten beschikbare én geschikte kavels. Op bedrijven met een grote huiskavel kan het gunstig zijn beheersovereenkomsten te sluiten voor die kavels die op grotere afstand van de bedrijfsgebouwen liggen, omdat extensiever beheer daar vaak beter aansluit bij het reeds gevoerde beheer. Verder zouden bedrijven met een ligboxenstal eerder beheersovereenkomsten kunnen aangaan, omdat het op deze bedrijven vaak beter mogelijk is om het melkvee langer op stal te houden, waardoor de

inpasbaarheid van uitgestelde maai- en weidedata groter is. Aan de andere kant is het echter ook mogelijk dat de ondernemers op melkveebedrijven met een ligboxenstal meer gericht zijn op bedrijfsontwikkeling en daarom liever alle mogelijkheden open houden om hun bedrijfsvoering aan te passen in de toekomst, zonder dat ze door beheersovereenkomsten in hun ontwikkeling worden belemmerd. In dit verband kunnen ook de bedrijfsgrootte, als maatstaf voor de inkomenspotenties van een bedrijf en de leeftijd en opvolging van het bedrijfshoofd van invloed zijn op het al dan niet sluiten van beheersovereenkomsten. Jonge bedrijfshoofden en ouderen met een opvolger zullen in het algemeen meer gericht zijn op versterking van hun uitgangspositie voor continuering op langere termijn dan oudere bedrijfshoofden zonder opvolger. De eersten zullen daarom in geval het kleine bedrijven betreft, vaak streven naar uitbreiding van de produktieomvang, terwijl oudere bedrijfshoofden zonder opvolger eerder zouden kunnen besluiten overeenkomsten te sluiten, omdat dit hun de mogelijkheid biedt "af te bouwen" zonder in inkomen achteruit te gaan. De beheersvergoedingen kunnen daarbij worden beschouwd als een welkome aanvulling op het afnemende inkomen uit de agrarische produktie. Het is echter niet uit te sluiten dat juist oudere ondernemers meer weerstanden moeten overwinnen om beheersovereenkomsten sluiten.

Beheersvergoedingen als inkomensbron kan dus een motief zijn, vooral voor oudere boeren met een klein bedrijf, om beheersovereenkomsten te sluiten. Anderzijds is het niet uit te sluiten, dat juist ondernemers op grotere bedrijven eerder overgaan tot het sluiten van beheersovereenkomsten, omdat de invloed van beheersregelingen op het inkomen van de boer geringer is, naarmate bedrijven een grotere produktieomvang hebben. Ook het al dan niet in eigendom hebben van de grond kan de bereidheid van de ondernemer om overeenkomsten te sluiten beïnvloeden, omdat de verpachter de overeenkomst mede moet ondertekenen. Dit kan leiden tot minder overeenkomsten omdat de verpachter niet wil tekenen of de pachter de verpachter niet wil benaderen om de verhoudingen niet te verstoren. Anderzijds kan het echter ook voorkomen dat de verpachter op het sluiten van beheersovereenkomsten aandringt, wanneer natuurbeheer een van zijn doelstellingen is (bijvoorbeeld Natuurbeschermingsorganisaties).

Kortom, de beslissing van een ondernemer met grond in relatienotagebieden om beheersovereenkomsten te sluiten kan naast allerlei sociaalculturele factoren ook worden beïnvloed door een combinatie van bedrijfsstructurele factoren zoals: bedrijfsgrootte, veedichtheid, verkaveling en staltype, leeftijd en opvolging en het al dan niet in eigendom hebben van de grond. In dit onderzoek gaat het vooral om een vergelijking tussen de beheers- en vergelijkingsbedrijven in relatienotagebieden, die tegelijkertijd voor dezelfde keuze hebben gestaan.

Ad 2. Mogelijke invloeden van beheersbepalingen op de bedrijfsontwikkeling.

De beperkende invloed van beheersbepalingen op de bedrijfsvoering en -ontwikkeling kan verschillen naar gelang het soort beheer, de zwaarte van beheer en het aandeel in de bedrijfsoppervlakte.

Van de acht beheersdoelstellingen zoals die zijn geformuleerd in de Regeling Beheersovereenkomsten 1988 (RBO, 1988) zijn de meest voorkomende: "Handhaven van de natuurlijke handicaps" (Bergboerenregeling, pakket 1), "Botanisch beheer van grasland en perceelranden" en "Weidevogelbeheer".

Bij het handhaven van de natuurlijke handicaps komt het er op neer dat er geen werkzaamheden verricht mogen worden die wijzigingen tot gevolg hebben van de natuurlijke situatie. Dat wil zeggen geen veranderingen in onder andere microreliëf, kavel-, perceels- en bodemstructuur of bodemprofiel en geen veranderingen in de waterhuishouding van het gebied. Kortom, minder mogelijkheden voor landbouwkundige verbeteringen.

Bij het botanisch- en weidevogelbeheer gaat het vooral om het beheer van graslanden. Deze gronden mogen alleen als grasland gebruikt worden. Scheuren, frezen en herinzaaien is verboden en er mag geen zuiveringsslib gebruikt worden. Afhankelijk van het specifieke beheerspakket dat gekozen is, is het gebruik van drijfmest, stikstofhoudende meststoffen en chemische bestrijdingsmiddelen niet toegestaan en mag er niet gemaaid en/of beweid worden vanaf 1 april tot maximaal 30 juni. Door deze beperkingen kan de produktie van de grond terug lopen en zal de kwaliteit van het ruwvoer minder worden. Dit heeft gevolgen voor de bedrijfsvoering en mogelijk ook voor de bedrijfsontwikkeling en -continuïteit.

Voor de continuïteit van bedrijven is het vooral van belang dat de inkomenscapaciteit voldoende is om over een langere periode inkomsten op te leveren voor de ondernemer en meewerkende gezinsleden, die in juiste verhouding staan tot de inkomensmogelijkheden elders in de maatschappij (De Veer, 1977). Aangezien beheersvergoedingen de mogelijke inkomensdervingen als gevolg van de beheersregelingen compenseren ligt het niet voor de hand dat de continuïteit op korte termijn door het afsluiten van beheersovereenkomsten wordt beïnvloed. Op langere termijn zou dit wel het geval kunnen zijn, indien door beheersovereenkomsten de vrijheid in de bedrijfsvoering zodanig wordt beperkt dat het daardoor moeilijker wordt om in te spelen op nieuwe (markt-)ontwikkelingen. Perspectiefvolle ontwikkelingen zouden dan wellicht aan deze bedrijven voorbij kunnen gaan. Dit verschijnsel zou minder manifest kunnen zijn naarmate bedrijven relatief lichter beheer hebben. In samenhang daarmee is ook de

veedichtheid van belang. Voor de bedrijven met een hogere veedichtheid zouden de directe gevolgen van een beheersovereenkomst kunnen zijn dat er meer krachtvoer en/of ruwvoer aangekocht zal moeten worden en dat er mest moet worden afgevoerd of dat de veestapel moet worden ingekrompen. Ook zou op melkveebedrijven een verschuiving van melkvee naar vleesvee kunnen voorkomen. Op langere termijn kan de ontwikkeling van een bedrijf met een hoge veedichtheid stagneren wanneer het in de omgeving geen grond meer kan verwerven door zijn ligging in een relatienotagebied en er in de omgeving veel reservaatgebied is aangewezen en gekocht. Hierdoor kunnen de groeimogelijkheden van de veestapel minder zijn, kan het inkomen minder groeien, zou het bedrijf minder toekomstperspectief kunnen bieden en is de kans op opvolging kleiner. Als ligging in relatienotagebied ook de uitruilbaarheid van cultuurgrond en het aanpassen van weg- en waterlopen in landinrichtingsprojecten negatief beïnvloedt, dan zou dat gevolgen kunnen hebben voor de verkaveling.

Als een bedrijf wel de mogelijkheden heeft grond te verwerven en/of in de uitgangssituatie een lagere veedichtheid heeft, is er nog wel groei mogelijk en kan het bedrijf ook gaan moderniseren, met als gevolg meer kans op continuering van het bedrijf.

In hoeverre de ligging in een relatienotagebied en de effecten van beheersbepalingen in het bijzonder direct verantwoordelijk zijn voor de verschillen in bedrijfsontwikkeling ten aanzien van de produktieomvang en de veedichtheid is moeilijk te bepalen. Voor een deel zullen de ontwikkelingen worden bepaald door het beleid van nationale en internationale overheden en/of door beslissingen van het bedrijfshoofd die niet beïnvloed worden door beheersovereenkomsten, maar bijvoorbeeld zijn ingegeven door zijn leeftijd of de aanwezigheid van een opvolger. Zo is op melkveebedrijven, als gevolg van de invoering van de superheffing en de toenemende melkproduktie per koe vanaf 1984, sprake van een ontwikkeling naar lagere veedichtheden. De mogelijkheden voor het sluiten van beheersovereenkomsten schijnen hierdoor te zijn toegenomen.

In deze studie is gekeken naar veranderingen in bedrijfsgrootte, veedichtheid, verkaveling en mogelijke verschuivingen van melkvee naar vleesvee (hoofdstuk 4).

1.3 Opzet van het onderzoek

Bij het onderzoek is gebruik gemaakt van de gegevens van drie categorieën bedrijven, te weten:
1. bedrijven met beheersovereenkomsten;
2. vergelijkbare bedrijven zonder beheersovereenkomsten binnen relatienotagebieden;
3. vergelijkbare bedrijven buiten relatienotagebieden.

Eerst is een databank opgezet en vervolgens zijn de gegevens geanalyseerd door middel van groepsvergelijkingen.

1.3.1 Databestand

De gegevens met betrekking tot de structuur van de landbouwbedrijven komen uit de Bedrijven Databank van het Landbouw-Economisch Instituut (BDL), waarin onder andere de gegevens uit de CBS-Landbouwtellingen zijn opgenomen. De gegevens over de met het Bureau Beheer Landbouwgronden (BBL) gesloten overeenkomsten, omtrent onder andere de soort van de overeenkomst en de hoogte van de vergoeding, komen uit het Regisbestand van de Directie Beheer Landbouwgronden (DBL).

Met behulp van de Agrarische Databank van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij zijn de gegevens uit de BDL gekoppeld aan de gegevens van het DBL-Regisbestand. Daarnaast is een nieuw bestand opgezet, de Relatienota Databank LEI (RDL), met alle in de Agrarische Databank geregistreerde bedrijven met grond in relatienotagebieden. Dit had tot doel de bedrijven met grond in relatienotagebieden maar zonder beheersovereenkomst als aparte groep te kunnen beschouwen.

In de RDL is geen onderscheid gemaakt naar het jaar waarin een relatienotagebied definitief deze status kreeg, danwel dat het beheersplan werd vastgesteld. Dat houdt in dat in deze studie alle bedrijven zijn samengevoegd die voor medio 1989 grond in relatienotagebieden hadden (circa 5000), zonder onderscheid te maken naar het moment van begrenzing van de relatienotagebieden.

Vooral als gevolg van het in de tijd verspreid en in delen aanleveren van de gegevens zijn er nog enkele andere beperkingen ten aanzien van het databestand, te weten:
1. Van een aantal bedrijven die in 1988 van registratienummer zijn veranderd als gevolg van bedrijfsovername, maatschapsvorming, samenvoeging, gemeentelijke herindeling, etcetera, ontbreken de gegevens. De gegevens over deze mutaties waren ten tijde van het opstellen van de databank voor het meest recente landbouwtellingsjaar nog niet be-

schikbaar in de BDL. Daar waar de gegevens van 1989 worden gebruikt, zijn deze bedrijven buiten beschouwing gelaten;

2. Het was niet mogelijk de beheersbedrijven naar soort beheer of naar jaar van aanvang met beheersovereenkomsten te selecteren. Ook was binnen het kader van dit onderzoek niet nauwkeurig vast te stellen hoe groot de oppervlakte met beheersovereenkomsten per ondernemer is, laat staan de totale oppervlakte van het bedrijf in relatienotagebieden. De totale oppervlakte met overeenkomsten per bedrijf was weliswaar bekend, maar voor een stuk grond kunnen meerdere overeenkomsten worden gesloten. Met name Landschapsonderhoud- en Bergboerenovereenkomsten gaan vaak samen met andere overeenkomsten, waardoor slechts bij benadering het percentage van de bedrijfsoppervlakte met beheer kon worden bepaald.
   Uiteindelijk zijn de bedrijven, rekening houdend met het feit dat er per periode voldoende bedrijven moesten overblijven voor de analyses, ingedeeld in drie perioden, te weten:
   1) bedrijven gestart met beheer in de periode 1980-1984;
   2) begonnen in de periode 1985-1986;
   3) begonnen in de periode 1987-1988.
   Het soort beheer is buiten beschouwing gelaten, de zwaarte van beheer is bepaald met behulp van de vergoedingen (paragraaf 2.3).
3. In het basisbestand zijn bedrijven met alléén een bergboerenovereenkomst uit de periode van vóór 1985 toegerekend aan de periode 1985-1986. Het gaat hierbij om circa 75 bedrijven (paragraaf 2.1).

In het onderzoek de gegevens verwerkt van alle bedrijven die vóór 1989 beheersovereenkomsten hadden gesloten, geregistreerd zijn in BDL en groter zijn dan 3 nge (circa 10 sbe), in totaal 1943 beheersbedrijven. Hiertoe zijn ook de bedrijven gerekend die geen grond in relatienotagebieden hadden, maar wel een bergboerenovereenkomst hadden gesloten.

1.3.2 Methode van onderzoek

Naast de hiervoor weergegeven indeling naar de periode van aanvang van de beheersovereenkomsten zijn de beheersbedrijven ingedeeld naar landbouwgebied, bedrijfstype en hoogte van de vergoeding per hectare cultuurgrond, gemiddeld over de totale bedrijfsoppervlakte.

Op basis van de LEI-indeling in dertien landbouwgebieden zijn voor deze studie drie landbouwgebieden onderscheiden, te weten: Veenweide-, Klei- en Zandgebieden. Deze indeling is gekozen vanwege het gebruik van een soortgelijke indeling in de Rbo 1988, bij de vaststelling van de beheersvergoedingen.

Voor de bedrijfstype-indeling is gebruik gemaakt van de Nederlandse-EG-bedrijfstypering (NEG-typering; bijlage 2).

Door de bedrijven met overeenkomsten in te delen naar hoogte van de beheersvergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte kon de invloed van de zwaarte van beheer onderzocht worden. De zwaarte van beheer is hiermee afhankelijk van het percentage van de bedrijfsoppervlakte met beheersovereenkomsten en de hoogte van de beheersvergoeding. Zwaar beheer betekent in dit geval dat bedrijven met een gelijke hoge vergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte ofwel voor een groot deel van hun cultuurgrond overeenkomsten hebben gesloten, ofwel dat de beheersregelingen voor een kleiner deel van de bedrijfsoppervlakte grotere beperkingen opleggen.

Door middel van groepsvergelijkingen zijn de verschillen in structuur en -ontwikkeling tussen de verschillende groepen bedrijven bestudeerd en beschreven aan de hand van frequentie- en overzichtstabellen.

Bij groepsvergelijkingen worden groepen bedrijven met elkaar vergeleken die vergelijkbaar zijn gemaakt op grond van een aantal indelingskenmerken, maar verschillen met betrekking tot de te onderzoeken kenmerken. Centraal in deze studie staan de bedrijven met beheersovereenkomsten. Voor het onderzoek zijn met deze bedrijven vergelijkbare bedrijven geselecteerd. Dit is op twee manieren gebeurd, in samenhang met de beantwoording van de twee eerder geformuleerde onderzoeksvragen.

Begonnen is met het beantwoorden van de eerste onderzoeksvraag: Is de bedrijfsstructuur van beheersbedrijven op het moment van sluiten van beheersovereenkomsten anders dan die van bedrijven zonder beheersovereenkomsten binnen en buiten relatienotagebieden?

De structuurkenmerken van de beheersbedrijven begonnen vóór 1985, in 1985-1986 en in 1987-1988 zijn vergeleken met bedrijven zonder beheersovereenkomsten binnen en buiten relatienotagebieden op basis van landbouwtellingsgegevens uit respectievelijk 1984, 1986 en 1988. Hierbij is in eerste instantie naar de melkvee- en overige graasdierbedrijven gekeken, zonder onderscheid te maken naar hoogte van de vergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte of naar landbouwgebied (paragraaf 3.2). Daarna zijn alleen de melkveebedrijven ingedeeld naar zwaarte van beheer en vergeleken met de vergelijkingsbedrijven in de drie onderscheiden landbouwgebieden (paragraaf 3.3 t/m 3.6).

De vergelijkingsbedrijven zijn bij deze eerste analyse vergelijkbaar gemaakt ten aanzien van hun ligging in een van de drie landbouwgebieden en het bedrijfstype. Dit is gedaan omdat bij de beheersbedrijven bepaalde bedrijfstypen relatief veel vaker of juist minder vaak voorkomen dan bij bedrijven zonder beheersovereenkomsten binnen en buiten relatienotagebieden (tabel 2.1). Er is voor gezorgd dat in de groepen vergelijkingsbedrijven de verschillende bedrijfstypen in eenzelfde verhouding voorkwamen als in de groepen beheersbedrijven.

Vervolgens is de structuurontwikkeling van melkveebedrijven met beheer vergeleken met die van melkveebedrijven zonder beheer binnen en buiten relatienotagebieden. Deze vergelijking moet inzicht geven in de invloed van beheersregelingen op de ontwikkeling van de bedrijven (onderzoeksvraag 2). Voorwaarde voor een dergelijke vergelijking is dat de uitgangssituatie van de bedrijven zonder beheer binnen en buiten relatienotagebieden zo min mogelijk verschilt van de bedrijven met beheer. Op deze wijze worden de factoren, die beslissingen van bedrijfshoofden kunnen beïnvloeden en die niet direct met de invloed van het beheer op de bedrijfsontwikkeling te maken hebben, zoveel mogelijk uitgeschakeld.

Daartoe zijn de bedrijven met beheersovereenkomsten gegroepeerd naar een aantal kenmerken en vervolgens zijn, door middel van een gestratificeerde steekproef, een evenredig aantal vergelijkingsbedrijven geselecteerd uit het bestand van bedrijven met grond binnen relatienotagebieden en van bedrijven buiten relatienotagebieden. De kenmerken waarom het hier gaat zijn landbouwgebied, bedrijfstype, bedrijfsoppervlakte, verkaveling, intensiteit van het grondgebruik, staltype, leeftijd bedrijfshoofd en opvolgingssituatie. De beheersbedrijven zijn vooraf ingedeeld in vier groepen, te weten:

1. met relatief licht beheer in de Veenweidegebieden;
2. met relatief zwaar beheer in de Veenweidegebieden;
3. met relatief licht beheer in de Klei- en Zandgebieden;
4. met relatief zwaar beheer in de Klei- en Zandgebieden.

Daarna zijn van de aldus verkregen groepen bedrijven de uitgangssituaties van 1984 beschreven en de ontwikkelingen in vijf jaar (1985-1989) vergeleken (hoofdstuk 4). Onderzocht zijn de veranderingen in bedrijfsgrootte, veedichtheid, verkaveling en de verhouding melkvee/vleesvee.

2. INDELING VAN DE BEDRIJVEN MET BEHEERSOVEREENKOMSTEN NAAR LANDBOUWGEBIED, ZWAARTE VAN BEHEER EN BEDRIJFSTYPE

2.1 Inleiding

Om aan te sluiten bij de op 5 augustus 1988 in werking getreden Regeling Beheersovereenkomsten 1988, is er in dit onderzoek voor gekozen om alle bedrijven met Beheers-, Landschapsonderhoud- en Bergboerenovereenkomsten samen te voegen als zijnde beheersbedrijven. In deze studie wordt dus als beheersvergoeding gerekend: de totale vergoeding die een

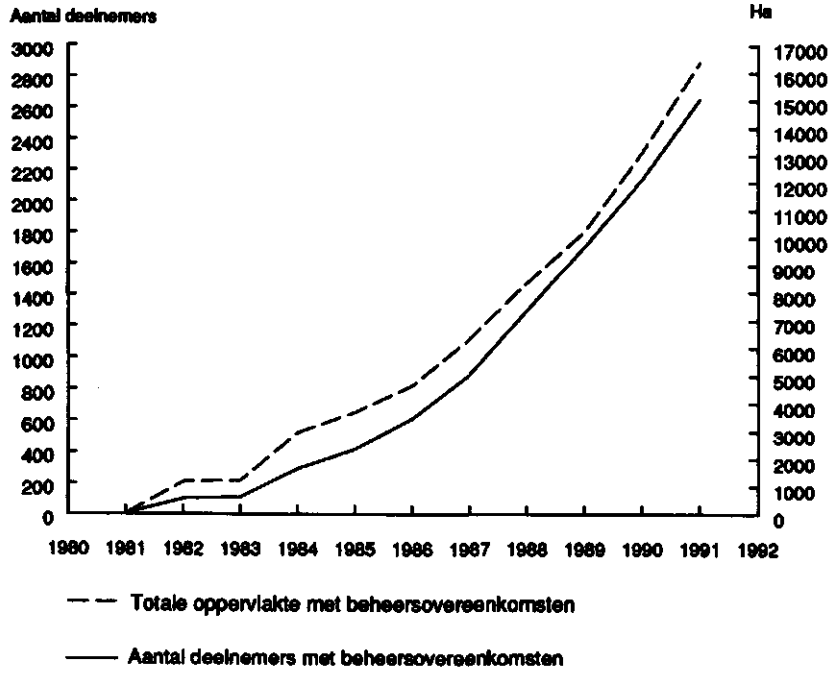

Figuur 2.1 Voortgang uitvoering beheersregelingen
Bron: Directie Beheer Landbouwgronden.

ondernemer in 1989 heeft gekregen van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, zijnde de beheers-, bergboeren-, aanpassings-, verpachters- en de landschapsonderhoudvergoeding.

Voor deze studie zijn de beheersbedrijven ingedeeld naar drie tijdvakken (paragraaf 1.3), te weten:

a. begonnen met beheersovereenkomsten in de jaren 1980-1984;
b. begonnen met beheersovereenkomsten in de jaren 1985-1986;
c. begonnen met beheersovereenkomsten in de jaren 1987-1988.

De bedrijven met alléén een bergboerenovereenkomst uit de periode 1980-1984 zijn aan de periode 1985-1986 toegevoegd (paragraaf 1.3.1). Daardoor zijn de bedrijven met alléén een bergboerenovereenkomst oververtegenwoordigd in de periode 1985-1986: 42% in plaats van circa 36% van de beheersbedrijven. Overigens is in de loop der jaren het percentage bedrijven met alléén een Bergboerenovereenkomst teruggelopen naar 12% per 1-1-1989.

Figuur 2.1 geeft een beeld van de voortgang van de uitvoering van het relatienotabeleid. Daarbij dient te worden opgemerkt, dat het aantal deelnemers groter is dan het aantal in deze studie betrokken bedrijven. Dit hangt samen met de bij de landbouwtelling gehanteerde ondergrens van 3 nge.

2.2 Landbouwgebied

In de Regeling Beheersovereenkomsten 1988 wordt ten behoeve van de vaststelling van de vergoedingen onderscheid gemaakt tussen de grondsoorten veen, klei en zand. Om de bedrijven met beheersovereenkomsten op dit aspect te kunnen vergelijken met bedrijven zonder beheer binnen en buiten relatienotagebieden, zijn er drie landbouwgebieden onderscheiden, te weten: veenweide-, klei- en zandgebieden (figuur 2.2). Deze indeling is gebaseerd op de LEI-indeling in dertien landbouwgebieden (bijlage 3). Daarbij is aangenomen dat de bedrijven binnen deze gebieden onderling vergelijkbaar zijn, in ieder geval wat betreft de grondsoort. Met name de zandgebieden zijn echter niet homogeen naar grondsoort, omdat daarbinnen naast de zandgronden onder andere ook rivierklei-, beekdal- en veengronden voorkomen. Dit blijkt ook uit de gegevens van de bedrijven die beheersovereenkomsten hebben gesloten: In zandgebieden komen bijna evenveel op veengrond als op zandgrond gesloten overeenkomsten voor. Er is toch voor deze indeling gekozen, omdat aangenomen mag worden dat van een bedrijf in een zandgebied met een beheersovereenkomst op veengrond het cultuuroppervlak in de meeste gevallen hoofdza-

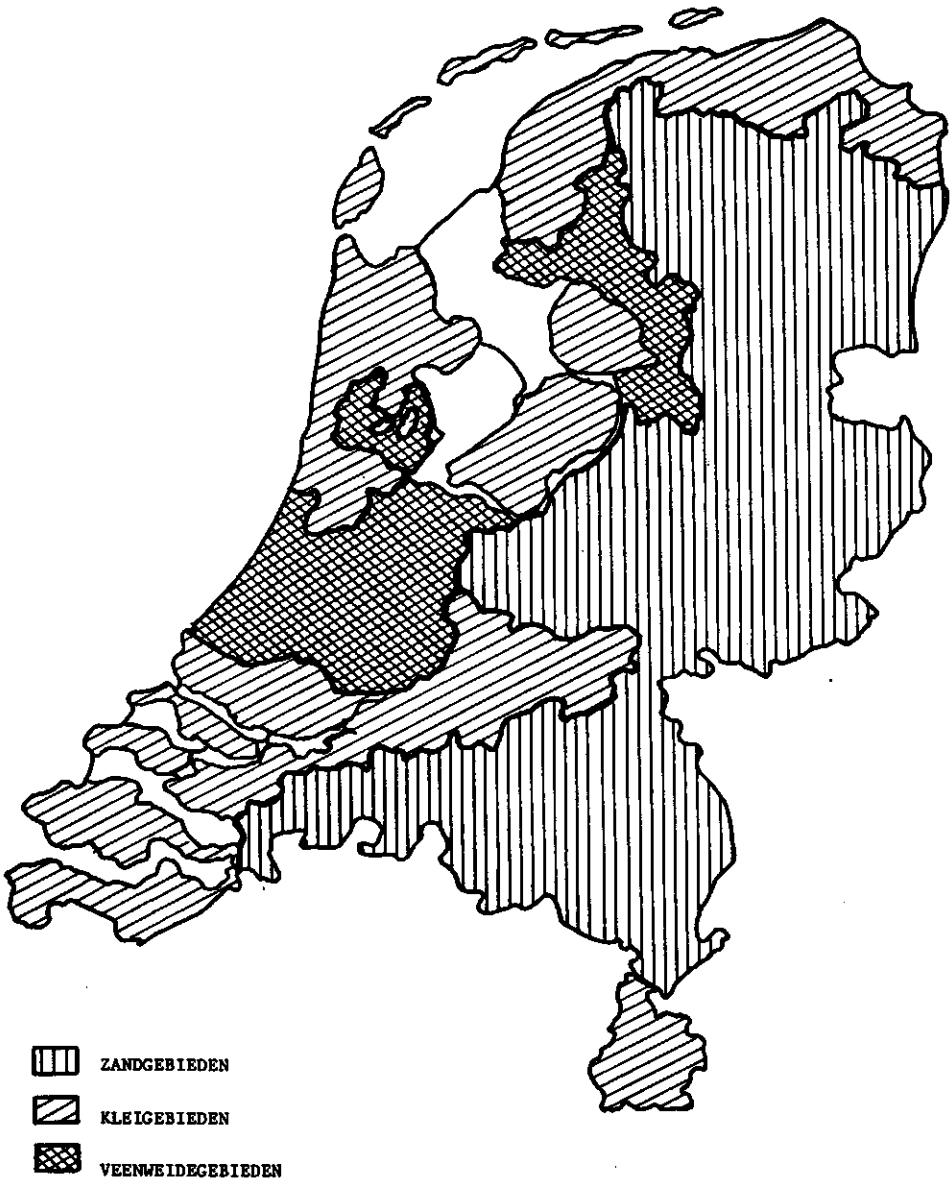

Figuur 2.2 Landbouwgebieden

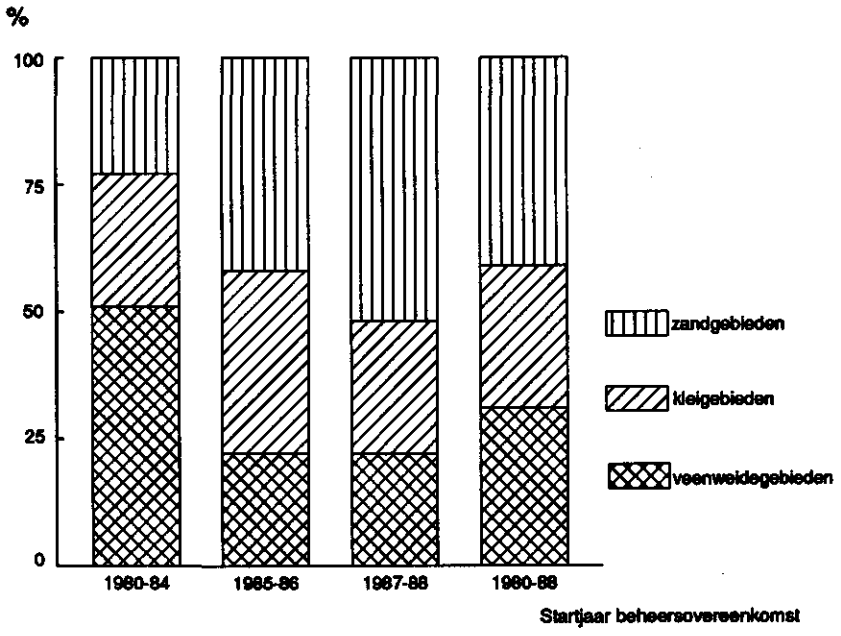

Figuur 2.3 Percentage van beheersbedrijven naar landbouwgebied en jaar van aanvang
Bron: DBL, LEI-bewerking.

kelijk uit zandgronden zal bestaan. Het zal dus vooral de aanwezigheid van zandgrond zijn waar de bedrijfsvoering zich aan aanpast, waardoor ook een vergelijking met andere bedrijven in zandgebieden voor de hand ligt.

Met name in de beginjaren (1980-1984) van het relatienotabeleid kwamen de meeste bedrijven die beheersovereenkomsten sloten voor in veenweidegebieden. De laatste jaren is de tendens duidelijk anders: het grootste deel van de bedrijven die nu overeenkomsten sluiten ligt in zandgebieden. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat aanvankelijk veel beheersplannen werden vastgesteld voor veenweidegebieden. In de periode 1985-1986 lagen ook veel beheersbedrijven in de kleigebieden. Daarbij gaat het om relatief veel bedrijven met bergboerenovereenkomsten (DBL, 1989).

2.3 Zwaarte van beheer

In deze studie wordt de zwaarte van beheer, ofwel de mogelijke invloed van beheersregelingen op de bedrijfsvoering, bepaald aan de hand van de beheersvergoeding. De hoogte van de beheersvergoeding kan onder andere worden gemeten in bedragen per bedrijf en in gemiddelde bedragen per hectare, gerekend over de totale bedrijfsoppervlakte. Ten aanzien van de bijdrage van de beheersvergoeding in de totale inkomenscapaciteit van de bedrijven geeft het bedrag per bedrijf een goed inzicht. Voor een directe relatie met de bedrijfsvoering geeft het bedrag per hectare totale bedrijfsoppervlakte een beter beeld.

Zwaar beheer, dat wil zeggen hoge vergoedingen per hectare bedrijfsoppervlakte, wijst op zware beheersbeperkingen en/of een relatief grote oppervlakte cultuurgrond met lichtere beperkingen. Door het aandeel van de bedrijfsoppervlakte onder overeenkomst en de gemiddelde vergoeding per hectare onder overeenkomst uit te rekenen, kan vastgesteld worden of

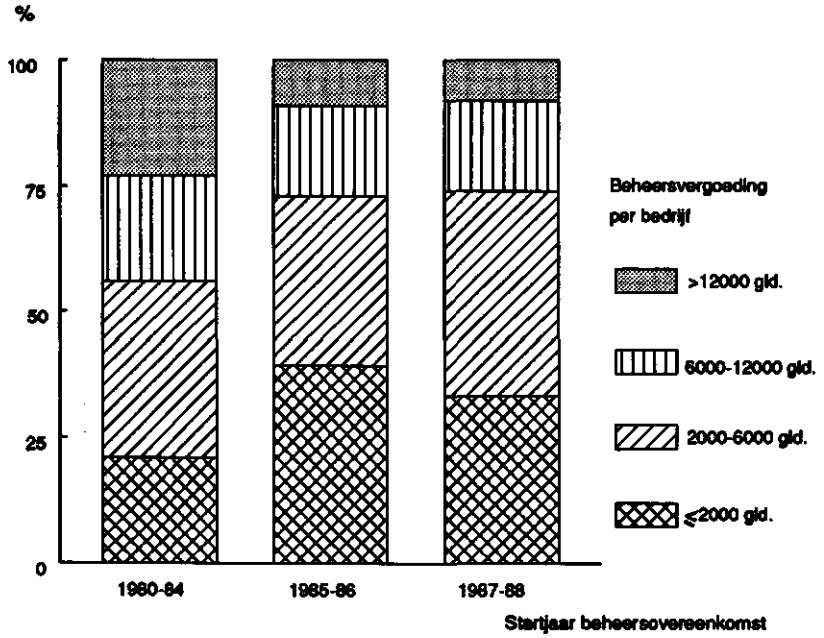

Figuur 2.4 Percentage van beheersbedrijven naar hoogte van de totale beheersvergoeding per bedrijf in guldens in 1989
Bron: DBL, LEI-bewerking.

het bij hoge vergoedingen gaat om een relatief groot oppervlak of om zware beheersbeperkingen.

In deze studie wordt de zwaarte van beheer gerelateerd aan de hoogte van de vergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte in 1989. Let wel, bedrijven die beheersovereenkomsten sloten in de beginjaren van het relatienotabeleid zijn wellicht niet direct begonnen met vergoedingen op dit niveau.

De gemiddelde hoogte van de beheersvergoeding per bedrijf in 1989 is voor de bedrijven die begonnen zijn met beheer in 1980-1984 circa 8.500 gulden, voor bedrijven begonnen in 1985-1986 circa 5.000 gulden en in de jaren 1987-1988 circa 4.900 gulden.

Uit figuur 2.4 blijkt dat de bedrijven die al sinds 1980-1984 beheersovereenkomsten hebben, in 1989 de hoogste beheersvergoedingen hebben. Mogelijke oorzaken hiervoor zijn ten eerste het geringe aantal bergboerenovereenkomsten met de laagste vergoedingen per hectare in de periode 1980-1984. Ten tweede, het grote aantal overeenkomsten voor gemiddeld meer dan 15 hectare grond per bedrijf in de relatienotagebieden Workumerwaard en Waterland, die reeds in de begin jaren van het relatienotabeleid zijn gesloten (DBL, 1984).

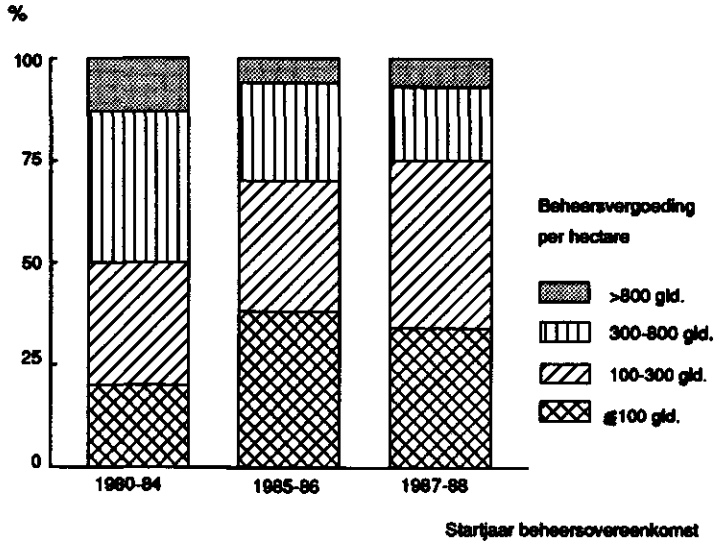

Figuur 2.5 Percentage van beheersbedrijven naar hoogte van de beheersvergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte in 1989, in guldens
Bron: DBL, LEI-bewerking.

Figuur 2.5 met de verdeling van de beheersbedrijven naar gemiddelde vergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte, laat een zelfde beeld zien als in figuur 2.4. De gemiddelde vergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte voor de bedrijven begonnen in de periode 1980-1984 was in 1989 424 gulden, voor de bedrijven uit de periode 1985-1986 262 gulden en voor de bedrijven uit de jaren 1987-1988 266 gulden.

Het is mogelijk dat deze verdeling en de hoogste gemiddelde waarden voor de beheersbedrijven uit de periode 1980-1984 het gevolg zijn van het feit dat de bedrijven die al langere tijd beheersovereenkomsten hebben, in de loop der tijd hebben gemerkt dat er meer mogelijkheden zijn om het natuurbeheer in te passen in de bedrijfsvoering. Ze kunnen nieuwe beheersovereenkomsten hebben gesloten of, bij de verlenging van de overeenkomsten, voor zwaardere beheersbeperkingen danwel voor grotere oppervlakten met beheer hebben gekozen. Het kan ook zijn dat juist in de eerste jaren van het relatienotabeleid de bedrijven die het meest in aanmerking kwamen voor de nieuwe regeling, dat wil zeggen bedrijven met grote natuurlijke handicaps, hiervan gebruik hebben gemaakt. Ook de "al

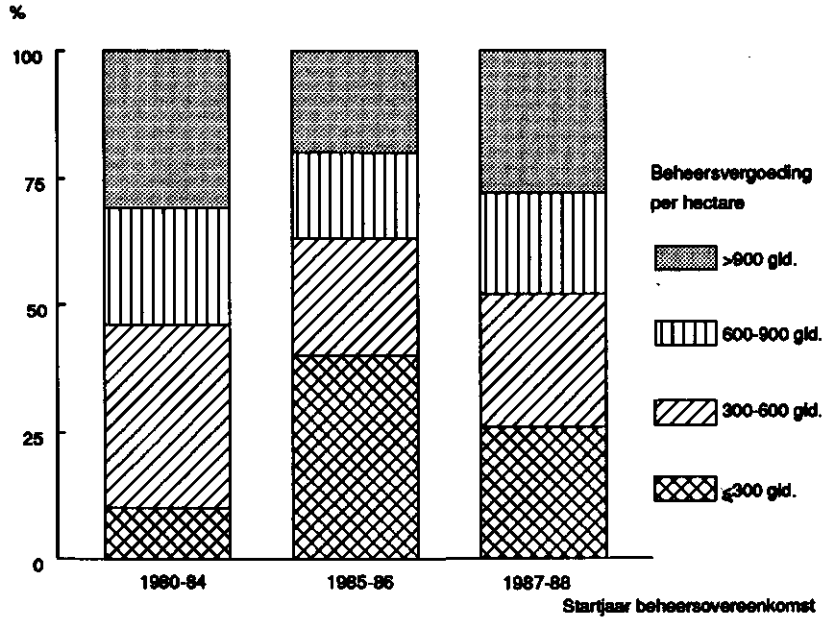

Figuur 2.6 Percentage van beheersbedrijven naar hoogte van de beheersvergoeding per hectare overeenkomst in 1989, in guldens
Bron: DBL, LEI-bewerking.

les-of-niets-regeling" die in de beginperiode werd gehanteerd, kan hieraan ten grondslag liggen.

Daarnaast kunnen de uitkomsten zijn beïnvloed door het verschil tussen de onderscheiden jaren in het percentage bedrijven met (alleen) bergboerenovereenkomsten. Bergboerenvergoedingen zijn namelijk de laagste beheersvergoedingen, tot 260 gulden per hectare.

Dat er zwaarder beheer wordt overeengekomen op de beheersbedrijven die reeds langer een beheersovereenkomst hebben, blijkt uit figuur 2.6. Van de beheersbedrijven uit de periode 1980-1984 heeft 90% vergoedingen van meer dan 300 gulden per hectare overeenkomst. Het verschil met de beheersbedrijven uit de periode 1987-1988 is echter minder groot dan voor de periode 1985-1986. In die jaren sloten relatief veel boeren overeenkomsten met een lage vergoeding.

Hoe groot het aandeel van de oppervlakte met beheer in de totale bedrijfsoppervlakte is, is met de huidige gegevens alleen voor de jaren 1980-1984 en 1985-1986 en dan nog slechts bij benadering uit te rekenen. Probleem is dat voor bepaalde gebieden meerdere overeenkomsten zijn gesloten, waardoor de totale oppervlakte onder overeenkomst door overlappingen hoger uitkomt dan de totale bedrijfsoppervlakte. Wanneer de landschapsonderhouds- en bergboerenovereenkomsten buiten beschouwing worden gelaten en van de overige beheersovereenkomsten de totale oppervlakte gedeeld wordt door de totale bedrijfsoppervlakte, geeft dat bij benadering het percentage bedrijfsoppervlakte met beheer. In werkelijkheid zal dit percentage nog iets lager liggen. Voor de bedrijven uit 1980-1984 is dit gemiddeld 46%, voor de bedrijven uit 1985-1986 gemiddeld 38%. Van de beheersbedrijven uit de periode 1980-84 heeft 40% meer dan de helft van de totale bedrijfsoppervlakte onder beheer, tegen 25% van de bedrijven uit 1985-1986. Hieruit blijkt dat de beheersbedrijven uit 1980-1984 niet alleen overwegend zwaarder beheer hebben, maar ook voor een groter deel van de bedrijfsoppervlakte.

Bij dit onderzoek is gekozen voor een indeling van de beheersbedrijven naar hoogte van de vergoeding per hectare cultuurgrond gerekend over de totale bedrijfsoppervlakte. In aansluiting op voorgaande onderzoeken (Van Eck, 1989 en De Boer, 1991) en op basis van de eerste analyses is voor dit onderzoek gekozen voor de volgende klasse-indeling: tot en met 100 gulden per ha, 100 tot en met 300 gulden per ha en meer dan 300 gulden per ha voor de beheersbedrijven in het Klei- en Zandgebied. Voor het Veenweidegebied is een extra klasse ingevoerd van 300 tot en met 800 gulden per ha, omdat van de veenweidebedrijven begonnen met beheer in de perioden 1980-1984, 1985-1986 en 1987-1988 respectievelijk 64%, 42% en 30% vergoedingen ontvingen van boven de 300 gulden per ha cultuurgrond.

2.4 Bedrijfstypen

Voor de type-indeling is gebruik gemaakt van de Nederlandse EG-typologie, waarin een bedrijf tot een bepaald bedrijfstype wordt gerekend als twee derde of meer van de totale bedrijfsomvang gemeten in nge uit het aangegeven bedrijfsonderdeel afkomstig is. De overige bedrijven zijn niet in een van de onderscheiden produktierichtingen gespecialiseerd (bijlage 2).

Het grootste deel van de bedrijven in relatienotagebieden behoort tot de groep van de graasdierbedrijven. Het percentage graasdierbedrijven in relatienotagebieden is veel groter dan het aandeel van de graasdierbedrijven in het totaal van de Nederlandse landbouwbedrijven. Voor de bedrijven met beheersovereenkomsten geldt dit nog iets sterker dan voor de overige bedrijven binnen relatienotagebieden. De oververtegenwoordiging van de graasdierbedrijven hangt samen met het feit dat de beheersregelingen zich met name richten op het beheer van grasland.

In het vervolg wordt in deze studie alleen aandacht besteed aan de graasdierbedrijven, die circa 80% van de beheersbedrijven uitmaken. De categorie graasdierbedrijven bestaat voor 75% uit (sterk) gespecialiseerde

Tabel 2.1 Aantallen en percentages beheers- en vergelijkingsbedrijven in relatienotagebieden in Nederland naar neg-type in 1988

Bedrijfstype	Bedrijven begonnen met beheersovereenkomsten in:								Zonder beheer		Ned.
	1980-84		1985-86		1987-88		1980-88		1988		1988
	aant.	%	aant.	%	aant.	%	aant.	%	aant.	%	%
Akkerbouwbedr.	19	4	73	9	58	9	150	8	224	8	13
Tuinbouwbedr.	3	1	3	0	3	0	9	0	32	1	14
Blijvende teelten	4	1	5	1	3	0	12	1	64	2	4
Graasdierbedr.											
- melkveebedr.	263	61	498	61	411	59	1172	60	1489	53	30
- overige bedr.	108	25	140	17	142	21	390	20	494	18	16
Hokdierbedr.	6	1	7	1	9	1	22	1	116	4	10
Overige bedr.	31	7	91	11	66	10	188	10	394	14	13
Aantal bedr.	434	100	817	100	692	100	1943	100	2813	100	100

Bron: DBL/CBS, LEI-bewerking.

melkveebedrijven; de "overige graasdierbedrijven" zijn bedrijven met voornamelijk grasland en/of ander vee dan melkvee. In totaal gaat het om 1562 van de 1943 bedrijven die in 1988 een beheersovereenkomst hadden gesloten.

In tabel 2.2 staan de aantallen en percentages gespecialiseerde melkveebedrijven en overige graasdierbedrijven met beheersovereenkomsten naar

Tabel 2.2 Aantallen en percentages graasdierbedrijven met beheer naar landbouwgebied en vergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte

Vergoeding per ha bedr.opp.	Melkveebedrijven begonnen met beheer in:						Overige graasdierbedrijven begonnen met beheer in:					
	1980-84		1985-86		1987-88		1980-84		1985-86		1987-88	
	aant.	%	aant.	%	aant.	%	aant.	%	aant.	%	aant.	%
Veenweidegeb.												
≤ 100	17	7	37	7	25	6	1	1	4	3	4	3
100 - 300	52	20	52	10	64	16	6	6	8	6	9	6
300 - 800	64	24	40	8	25	6	35	32	20	14	9	6
> 800	20	8	6	1	5	1	16	15	7	5	4	3
Totaal	153	59	135	26	119	29	58	54	39	28	26	18
Kleigebied												
≤ 100	18	7	45	9	27	6	5	4	9	7	11	8
100 - 300	19	7	44	9	32	8	1	1	16	12	13	9
> 300	14	5	40	8	7	2	19	18	23	16	17	12
Totaal	51	19	129	26	66	16	25	23	48	35	41	29
Zandgebied												
≤ 100	22	8	114	23	106	26	2	1	20	14	11	8
100 - 300	19	7	73	15	86	21	9	8	13	9	24	17
> 300	18	7	47	10	34	8	14	14	20	14	40	28
Totaal	59	22	234	48	226	55	25	23	53	37	75	53
Nederland	263	100	498	100	411	100	108	100	140	100	142	100

Bron: DBL/CBS, LEI-bewerking.

Tabel 2.3 Gemiddelde beheersvergoeding in guldens per hectare bedrijfsoppervlakte cultuurgrond, naar landbouwgebied en bedrijfstype

Landbouwgebied	Melkveebedrijven begonnen met beheer in:			Ov.graasdierbedr. begonnen met beheer in:		
	1980-1984	1985-1986	1987-1988	1980-1984	1985-1986	1987-1988
Veenweidegebieden	390	262	239	713	508	276
Kleigebieden	222	224	172	517	336	314
Zandgebieden	244	170	151	640	255	333
Nederland	322	209	180	656	348	317

Bron: DBL/CBS, LEI-bewerking.

Tabel 2.4 Gemiddelde beheersvergoeding in guldens per hectare beheersovereenkomst, naar landbouwgebied en bedrijfstype

Landbouwgebied	Melkveebedrijven begonnen met beheer in:			Ov.graasdierbedr. begonnen met beheer in:		
	1980-1984	1985-1986	1987-1988	1980-1984	1985-1986	1987-1988
Veenweidegebieden	569	343	438	671	500	545
Kleigebieden	559	368	596	624	480	730
Zandgebieden	711	464	556	750	580	705
Nederland	587	389	512	678	515	682

Bron: DBL/CBS, LEI-bewerking.

landbouwgebied en zwaarte van beheer. In de hoofdstukken 3, 4 en 5 wordt naar deze tabel verwezen wanneer wordt ingegaan op het belang van een bepaalde groep beheersbedrijven voor het relatienotabeleid.

In de tabellen 2.3, 2.4 en 2.5 is voor de melkvee- en overige graasdierbedrijven, begonnen met beheer in de jaren 1980-1984, 1985-1986 en 1987-1988, per landbouwgebied achtereenvolgens aangegeven: de gemiddelde vergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte, de gemiddelde vergoeding

per hectare overeenkomst en het gemiddelde percentage bedrijfsoppervlakte met beheer (alleen voor de twee eerste perioden beschikbaar).

Gemiddeld genomen geldt voor beide bedrijfstypen dat de huidige vergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte lager is naarmate de bedrijven recenter zijn begonnen met beheersovereenkomsten. Echter, op de bedrijven begonnen met beheersovereenkomsten in de jaren 1987-1988 is de gemiddelde vergoeding per hectare beheersovereenkomst bijna even hoog als voor de beheersbedrijven uit de periode 1980-1984 (tabel 2.4).

Met andere woorden, op het gemiddelde graasdierbedrijf begonnen met beheersovereenkomsten in de periode 1987-1988 zijn de beheersbeperkingen even zwaar als op de beheersbedrijven uit de periode 1980-1984, maar voor een kleiner deel van de bedrijfsoppervlakte van toepassing. Dit is wellicht een gevolg van het opheffen van de zogenaamde "alles-of-niets-regeling", waarbij landbouwers de keuze hadden om óf alle grond in een relatienotagebied onder beheersovereenkomst te brengen óf niets.

Ook uit tabel 2.5 blijkt dat bedrijven begonnen met beheersovereenkomsten in de jaren 1985-1986 en dan met name de overige graasdierbedrijven, gemiddeld genomen voor een kleiner deel van de bedrijfsoppervlakte beheersovereenkomsten hebben gesloten dan de beheersbedrijven uit de periode 1980-1984. De overige graasdierbedrijven hebben, in vergelijking met de melkveebedrijven, in de jaren 1980-1984 en 1985-1986 voor een groter deel van de bedrijfsoppervlakte en met zwaardere beperkingen beheersovereenkomsten gesloten.

*Tabel 2.5 Gemiddeld percentage bedrijfsoppervlakte onder beheer *), naar landbouwgebied en bedrijfstype*

Landbouwgebied	Melkveebedrijven begonnen met beheer in:		Ov. graasdierbedr. begonnen met beheer in:	
	1980-84	1985-86	1980-84	1985-86
Veenweidegebieden	46	44	81	64
Kleigebieden	24	33	55	54
Zandgebieden	24	23	77	27
Nederland	37	31	74	45

*) *Exclusief bergboerenbeheer en landschapsonderhoud.*
Bron: DBL/CBS, LEI-bewerking.

Het percentage van de bedrijfsoppervlakte met beheersovereenkomsten wisselt echter sterk per landbouwgebied. Zo blijkt uit tabel 2.5 dat de melkveebedrijven met beheersovereenkomsten in kleigebieden uit de periode 1985-1986 een groter deel van de bedrijfsoppervlakte in beheer hebben dan in 1980-1984.

Wanneer de vergoedingen in de verschillende landbouwgebieden worden vergeleken, blijken de beheersbedrijven in veenweidegebieden relatief veel grond onder overeenkomst te hebben. Ondanks de gemiddeld lage vergoeding per hectare zijn de bedragen per hectare bedrijfsoppervlakte relatief hoog in vergelijking tot de andere gebieden. Deels wordt het verschil in vergoeding per hectare overeenkomst veroorzaakt door de berekening van de grondslagen van de beheersvergoedingen (DBL, 1989), waardoor beheersbedrijven in zandgebieden de hoogste en beheersbedrijven in veenweidegebieden de laagste vergoedingen per hectare krijgen. Met de gegevens uit tabel 2.5 kan verder worden geconcludeerd dat in veenweidegebieden het aandeel van de bedrijfsoppervlakte onder beheersovereenkomst over het algemeen het hoogst is. Alleen bij beheerspakket 1 (passief beheer) zijn de vergoedingen het hoogst in veenweidegebieden.

3. KENMERKEN VAN GRAASDIERBEDRIJVEN OP HET MOMENT VAN SLUITEN VAN BEHEERSOVEREENKOMSTEN

3.1 Inleiding

Om een globaal overzicht te krijgen van de verschillen tussen de beheersbedrijven en de bedrijven zonder beheer binnen en buiten relatienotagebied, zijn voor de melkvee- en overige graasdierbedrijven de voor dit onderzoek belangrijkste bedrijfsstructurele kengetallen (paragraaf 1.2) in twee overzichtstabellen bij elkaar gezet. Hierin zijn alleen de gespecialiseerde melkveebedrijven en de overige graasdierbedrijven opgenomen, omdat dit de grootste groepen beheersbedrijven zijn, respectievelijk 60% en 20% van alle beheersbedrijven. Bovendien kunnen bij de andere bedrijfstypen specifieke situaties een te grote rol spelen (paragraaf 2.4).

In paragraaf 3.2 wordt de situatie van de bedrijven die beheersovereenkomsten sloten in de periodes 1980-1984, 1985-1986 en 1987-1988 vergeleken met die van de vergelijkingsbedrijven in de jaren 1984, 1986 en 1988. In de paragrafen 3.3 tot en met 3.5 heeft een verdere detaillering plaats voor de melkveebedrijven naar landbouwgebied en zwaarte van beheer. Aan het einde van elke paragraaf wordt samengevat welke structuurkenmerken waarschijnlijk van invloed zijn geweest bij de keuze aangaande het sluiten van beheersovereenkomsten. Het gaat daarbij vooral om de structuurverschillen tussen de beheersbedrijven en de vergelijkingsbedrijven met grond in relatienotagebieden, omdat deze twee groepen bedrijven in principe dezelfde keuze hebben gehad.

Zoals in paragraaf 2.2 is aangegeven, is gekozen voor een indeling van Nederland in drie landbouwgebieden: veenweide-, klei- en zandgebieden. De zwaarte van beheer wordt gekarakteriseerd door middel van de vergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte (paragraaf 2.3). Deze vergoedingen zijn in drie klassen ingedeeld, van relatief licht tot en met relatief zwaar beheer, respectievelijk tot en met 100, 100 tot en met 300 en meer dan 300 gulden vergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte (tabel 2.2). Voor de veenweidegebieden is de hoogste klasse verder opgesplitst in de klassen 300 tot en met 800 en meer dan 800 gulden per hectare bedrijfsoppervlakte.

Als er minder dan tien bedrijven in een groep voorkomen, zijn in de tabellen de cijfers vervangen door kruisjes. Dit is gedaan om mogelijke her-

kenning van individuele bedrijven te voorkomen en om een zekere mate van statistische betrouwbaarheid te waarborgen. Deze bedrijven zijn wel meegerekend in de gemiddelden.

In tabel 3.1 zijn per klasse de gemiddelde vergoeding per hectare overeenkomst en bij benadering het aandeel van de bedrijfsoppervlakte met beheer weergegeven. De zwaarte van beheer is dus afhankelijk van de zwaarte van de beheersbeperkingen en het aandeel van de bedrijfsoppervlakte met beheer. Het laatste gegeven kon met de huidige gegevens alleen berekend worden voor de jaren 1980-1984 en 1985-1986 en voor beheersovereenkomsten exclusief landschapsonderhoud- en bergboerenbeheer.

Uit tabel 3.1 komt naar voren dat de hogere vergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte zowel voorkomt uit een hogere vergoeding per hectare

Tabel 3.1 Gemiddelde vergoeding per hectare overeenkomst en percentage van de bedrijfsoppervlakte met beheer van de melkveebedrijven naar landbouwgebied en vergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte in 1988

Vergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte *)	Begonnen met beheer in: 1980-1984		Begonnen met beheer in: 1985-1986	
	gemid. verg. per hectare overeenkomst	perc. v/d bedr.opp. met beheer	gemid. verg. per hectare overeenkomst	perc. v/d bedr.opp. met beheer
Veenweidegeb.				
≤ 100	494	10	190	21
100-300	499	26	318	31
300-800	540	65	337	82
> 800	692	85	726	88
Kleigebied				
≤ 100	537	9	291	14
100-300	498	24	329	22
> 300	605	57	403	78
Zandgebied				
≤ 100	447	7	253	18
100-300	621	18	408	20
> 300	805	57	656	38

**) De vergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte is gebaseerd op de totale beheersvergoeding per bedrijf, inclusief vergoedingen voor bergboeren- en landschapsbeheer, terwijl deze vergoedingen niet zijn meegenomen in de berekening van de gemiddelde vergoeding per ha overeenkomst in deze tabel.*

overeenkomst als uit een groter aandeel van de bedrijfsoppervlakte onder beheersovereenkomsten. Dit geldt voor alle gebieden en voor beide onderscheiden perioden.

3.2 Graasdierbedrijven in Nederland

3.2.1 Melkveebedrijven

De melkveebedrijven met beheersovereenkomsten hebben in het algemeen meer cultuurgrond in gebruik dan de vergelijkingsbedrijven zowel binnen als buiten de relatienotagebieden (tabel 3.2). Door een lage veedichtheid resulteert dit echter niet in een grotere veestapel en in relatie daarmee ook niet in een grotere produktieomvang (nge) per bedrijf. Waarschijnlijk heeft deze lage veedichtheid te maken met de relatief slechte produktieomstandigheden in relatienotagebieden. Dit komt onder andere tot uiting in het relatief grote aantal kavels en het lage percentage huiskavel op bedrijven in relatienotagebieden. Daarbij is het opmerkelijk dat de bedrijven met beheersovereenkomsten in de eerste periode wel een slechtere verkaveling hebben dan de bedrijven zonder beheersovereenkomsten maar in latere jaren niet. Wellicht in samenhang daarmee is het percentage beheersbedrijven met een ligboxenstal in de beginperiode laag en later nog nauwelijks afwijkend ten opzichte van de vergelijkingsbedrijven. Ook de verschillen in veedichtheid per hectare zijn in de loop der tijd geringer geworden. Blijkbaar zijn in de beginperiode nogal veel overeenkomsten gesloten door bedrijven met relatief slechte externe produktieomstandigheden, terwijl dit later minder het geval was. Ook in de demografische factoren komt dat naar voren. Terwijl in de eerste jaren het aantal jongere bedrijfshoofden en ouderen met een opvolger enigszins ondervertegenwoordigd waren bij de bedrijven met beheersovereenkomsten, is in latere jaren het tegendeel het geval.

Gezien het grote aandeel grond in pacht op de beheersbedrijven lijkt het in pacht hebben van grond de beslissing om beheersovereenkomsten te sluiten eerder positief dan negatief te beïnvloeden. Samenvattend komt uit het voorgaande het beeld naar voren dat bedrijven die beheersovereenkomsten sloten in de beginperiode duidelijk afweken van de bedrijven die dat niet deden, terwijl er nu nog nauwelijks verschillen zijn ten aanzien van de in dit onderzoek betrokken kenmerken. In de volgende paragrafen zal worden nagegaan in hoeverre dit ook geldt wanneer verschillen in landbouwgebied en zwaarte van beheer in de beschouwing worden betrokken.

Tabel 3.2 Overzicht van de structuurkenmerken in 1984, 1986 en 1988 van de melkveebedrijven die begonnen met beheersovereenkomsten in de perioden 1980-1984, 1985-1986 en 1987-1988 en de vergelijkingsbedrijven

	1980 - 1984			1985 - 1986			1987 - 1988		
	in rel.gebieden		buiten relatie-notage-bieden	in rel.gebieden		buiten relatie-notage-bieden	in rel.gebieden		buiten relatie-notage-bieden
	met beheer	zonder beheer		met beheer	zonder beheer		met beheer	zonder beheer	
Aantal bedrijven	263	2261	37417	498	1642	32646	411	1108	27431
Omvang (NGE)	52	54	52	49	52	50	52	51	50
Oppervlakte (ha)	27	24	21	25	24	22	28	26	24
Melkkoeien/bedrijf	50	53	52	47	51	49	47	46	46
Overige gve/bedrijf	18	16	14	20	17	18	20	21	16
Melkkoeien/ha	1,9	2,3	2,5	1,9	2,1	2,2	1,7	1,8	2,0
Aantal kavels	6,2	5,3	3,7	5,0	5,3	3,7	4,9	5,2	3,6
% Huiskavel	45	51	64	49	46	59	48	46	60
% Ligboxenstal	26	45	46	41	50	50	51	53	54
% bedrijfshoofden jonger dan 50 jaar of ouderen met opvolger	73	78	76	76	76	74	80	77	78
% Eigendom	43	57	61	52	60	62	55	61	62

Bron: DBL/CBS, LEI-bewerking.

3.2.2 Overige graasdierbedrijven

Uit tabel 3.3 komt naar voren dat, ongeacht de periode, overige graasdierbedrijven met een beheersovereenkomst groter zijn in produktieomvang dan de vergelijkingsbedrijven. De beheersbedrijven hadden op het moment van sluiten van beheersovereenkomsten meer grootveeëenheden én grotere bedrijfsoppervlakten dan de vergelijkingsbedrijven. Mede als gevolg van de grotere bedrijfsoppervlakte hadden ze ook relatief veel kavels. De verschillen tussen de beheersbedrijven en de vergelijkingsbedrijven voor wat betreft de intensiteit van het grondgebruik zijn voor elke periode anders. In de periode 1980-1984 was de veedichtheid op de beheersbedrijven op het moment van sluiten van beheersovereenkomsten lager, in de periode 1985-1986 hoger en in de periode 1987-1988 gelijk aan de veedichtheid op de vergelijkingsbedrijven.

Tabel 3.3 Overzicht van de structuurkenmerken in 1984, 1986 en 1988 van de overige graasdierbedrijven die begonnen met beheersovereenkomsten in de perioden 1980-1984, 1985-1986 en 1987-1988 en de vergelijkingsbedrijven

Variabele	1980 - 1984			1985 - 1986			1987 - 1988		
	in rel.gebieden		buiten relatie-notage-bieden	in rel.gebieden		buiten relatie-notage-bieden	in rel.gebieden		buiten relatie-notage-bieden
	met beheer	zonder beheer		met beheer	zonder beheer		met beheer	zonder beheer	
Aantal bedrijven	108	195	5398	140	155	5087	142	138	4785
Omvang (NGE)	17	14	11	19	14	12	21	14	13
Oppervlakte (ha)	16	12	9	14	12	9	15	11	9
Gve/bedrijf	17	16	14	32	18	15	28	22	18
Gve/ha	1,1	1,4	1,5	2,3	1,7	1,7	2,0	2,0	2,0
Aantal kavels	4,9	4,3	2,6	4,2	3,8	2,6	4,1	3,6	2,6
% bedrijfshoofden jonger dan 50 jaar of ouderen met opvolger	39	34	32	48	37	35	51	32	39
% Eigendom	44	62	66	66	65	64	60	66	64

Bron: DBL/CBS, LEI-bewerking.

De eigendom-pachtsituatie laat weinig verschillen zien, behalve voor de eerste periode waarin het percentage grond in eigendom van de beheersbedrijven duidelijk lager is dan van de vergelijkingsbedrijven. Mede op grond van de gegevens over de leeftijd en opvolging van het bedrijfshoofd zou kunnen worden geconcludeerd dat het níet de aflopende bedrijven zijn geweest die hoofdzakelijk beheersovereenkomsten sloten. Daarbij dient echter te worden opgemerkt dat er op de overige graasdierbedrijven in verhouding tot de melkveebedrijven relatief weinig jongere bedrijfshoofden of oudere bedrijfshoofden met een opvolger voorkomen en ook de gemiddelde produktieomvang klein is.

3.3 Melkveebedrijven in veenweidegebieden

3.3.1 Bedrijfsgrootte

Gemiddeld over geheel Nederland genomen, hadden de melkveebedrijven met beheersovereenkomsten in het algemeen een grotere bedrijfsoppervlakte dan de vergelijkingsbedrijven. Binnen de veenweidegebieden geldt dit vooral voor de bedrijven uit de periode 1980-1984 (tabel 3.4). Deze groep laat ook verschillen zien naar zwaarte van het beheer: naarmate de bedrijven groter zijn, is de gemiddelde vergoeding per hectare lager. In de andere jaren zijn deze verschillen niet duidelijk.

Overeenkomstig het landelijke beeld is het aantal melkkoeien per bedrijf in het begin nog wel verschillend, maar in de laatste periode niet meer (tabel 3.5).

Wanneer de beheersbedrijven worden opgesplitst naar zwaarte van beheer, blijkt er, evenals bij de bedrijfsoppervlakte, alleen voor de eerste periode een samenhang te zijn met het aantal koeien: naarmate de bedrijven een zwaardere overeenkomst hadden gesloten, hadden ze minder koeien.

3.3.2 Veedichtheid

De veedichtheid is een maat voor de intensiteit van het grondgebruik en wordt op melkveebedrijven vooral bepaald door het aantal melkkoeien per hectare grasland en groenvoedergewassen.

Uit tabel 3.6 blijkt dat de beheersbedrijven die begonnen met beheersovereenkomsten in de jaren 1980-1984 en 1985-1986 gemiddeld genomen een lagere veedichtheid hadden dan de vergelijkingsbedrijven. In de periode 1987-88 is er geen duidelijk verschil meer.

Opgesplitst naar zwaarte van beheer blijken eigenlijk alleen de bedrijven met gemiddeld en relatief zwaar beheer begonnen met beheersovereenkomsten in de perioden 1980-1984 en 1985-1986 een lagere veedichtheid te hebben gehad in vergelijking met de andere bedrijven.

3.3.3 Verkaveling en staltype

Tabel 3.7 laat zien dat de bedrijven begonnen met beheersovereenkomsten in de jaren 1980-1984 en 1985-1986 meer kavels per bedrijf hadden dan de vergelijkingsbedrijven. Naarmate de bedrijven meer kavels hadden is er vaker sprake van zwaarder beheer.

De beheersbedrijven uit de periode 1987-1988 hadden gemiddeld genomen minder kavels per bedrijf dan de vergelijkingsbedrijven binnen relatienotagebieden maar meer dan de vergelijkingsbedrijven buiten relatienotagebieden.

Tabel 3.4 Gemiddelde bedrijfsoppervlakte (ha) in 1984, 1986 en 1988 van de beheers- en vergelijkingsbedrijven in veenweidegebieden

Vergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte	Bedrijven begonnen met beheer in:		
	1980-1984	1985-1986	1987-1988
Bedr. met beheersovereenkomsten			
≤ 100 gulden/hectare	28	22	29
100 - 300 gulden/hectare	27	28	26
300 - 800 gulden/hectare	25	22	28
> 800 gulden/hectare	23	x	x
Gemiddeld	26	24	27
Vergelijkingsbedrijven			
binnen relatienotagebieden	23	24	25
buiten relatien tagebieden	22	24	25

x = minder dan 10 bedrijven.
Bron: DBL/CBS, LEI-bewerking.

Tabel 3.5 Gemiddeld aantal melkkoeien op de beheers- en vergelijkingsbedrijven in veenweidegebieden

Vergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte	Bedrijven begonnen met beheer in:		
	1980-1984	1985-1986	1987-1988
Bedr. met beheersovereenkomsten			
≤ 100 gulden/hectare	60	41	52
100 - 300 gulden/hectare	54	51	44
300 - 800 gulden/hectare	39	38	50
> 800 gulden/hectare	37	x	x
Gemiddeld	46	44	46
Vergelijkingsbedrijven			
binnen relatienotagebieden	50	49	45
buiten relatienotagebieden	53	51	48

x = minder dan 10 bedrijven.
Bron: DBL/CBS, LEI-bewerking.

Tabel 3.6 Gemiddeld aantal melkkoeien per hectare op de beheers- en vergelijkingsbedrijven in veenweidegebieden

Vergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte	Bedrijven begonnen met beheer in:		
	1980-1984	1985-1986	1987-1988
Bedr. met beheersovereenkomsten			
≤ 100 gulden/hectare	2,2	1,9	1,8
100 - 300 gulden/hectare	2,0	1,8	1,7
300 - 800 gulden/hectare	1,6	1,7	1,8
> 800 gulden/hectare	1,6	x	x
Gemiddeld	1,8	1,8	1,7
Vergelijkingsbedrijven			
binnen relatienotagebieden	2,2	2,0	1,8
buiten relatienotagebieden	2,4	2,2	1,9

x = minder dan 10 bedrijven.
Bron: DBL/CBS, LEI-bewerking.

Tabel 3.7 Gemiddeld aantal kavels op de beheers- en vergelijkingsbedrijven in veenweidegebieden

Vergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte	Bedrijven begonnen met beheer in:		
	1980-1984	1985-1986	1987-1988
Bedr. met beheersovereenkomsten			
≤ 100 gulden/hectare	4,2	3,8	3,8
100 - 300 gulden/hectare	4,7	4,5	3,5
300 - 800 gulden/hectare	6,7	3,9	3,4
> 800 gulden/hectare	7,4	x	x
Gemiddeld	5,9	4,1	3,5
Vergelijkingsbedrijven			
binnen relatienotagebieden	3,8	3,5	3,8
buiten relatienotagebieden	2,7	2,5	2,6

x = minder dan 10 bedrijven.
Bron: DBL/CBS, LEI-bewerking.

In de eerste periode is er een relatie tussen het aantal kavels per bedrijf en de hoogte van de vergoeding, maar later niet meer.

Uit tabel 3.8 komt naar voren dat de beheersbedrijven uit de perioden 1980-1984 en 1985-1986, ongeacht de zwaarte van beheer, op het moment van sluiten van beheersovereenkomsten een kleiner aandeel van de huiskavel in de totale bedrijfsoppervlakte hebben gehad dan de vergelijkingsbedrijven. De beheersbedrijven uit de periode 1987-1988 hadden evenwel een grotere huiskavel.

Alleen voor de periode 1980-1984 is een relatie te constateren tussen het aandeel van de huiskavel en de zwaarte van het beheer.

Uit tabel 3.9 komt naar voren dat de beheersbedrijven begonnen met beheersovereenkomsten in de jaren 1980-1984 en 1985-1986 minder vaak een ligboxenstal hadden dan de vergelijkingsbedrijven.

Ingedeeld naar zwaarte van beheer blijkt dat, hoe zwaarder het beheer, hoe geringer het aantal bedrijven met een ligboxenstal. De laatste jaren zijn de verschillen echter niet meer zo groot.

3.3.4 Leeftijd en opvolging

Overeenkomstig het landelijke beeld verschillen de beheersbedrijven in veenweidegebieden ten aanzien van de leeftijd van het bedrijfshoofd en het feit of er een opvolger op het bedrijf aanwezig is, gemiddeld genomen nauwelijks van de vergelijkingsbedrijven. Alleen de bedrijven met relatief zwaar beheer begonnen met beheersovereenkomsten in de jaren 1980-1984 hadden vaker een bedrijfshoofd ouder dan 50 jaar zonder opvolger.

3.3.5 Grondeigendom

Uit tabel 3.11 komt duidelijk naar voren dat toen de beheersbedrijven een beheersovereenkomst sloten, ze ongeacht de zwaarte van beheer een groter deel van de bedrijfsoppervlakte in pacht hadden dan de vergelijkingsbedrijven. Naarmate het beheer zwaarder is, neemt het percentage grond in eigendom af.

3.3.6 Synthese

In de beginperiode van de uitvoering van het relatienotabeleid verschilden de melkveebedrijven in veenweidegebieden die beheersovereenkomsten sloten op een aantal punten duidelijk van bedrijven zonder overeenkomsten binnen en buiten relatienotagebieden.

Zo beschikten deze bedrijven over het algemeen over meer cultuurgrond dan de vergelijkingsbedrijven. De verkaveling was slechter en wel-

Tabel 3.8 Aandeel van de huiskavel in de bedrijfsoppervlakte (%) op beheers- en vergelijkingsbedrijven in veenweidegebieden

Vergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte	Bedrijven begonnen met beheer in:		
	1980-1984	1985-1986	1987-1988
Bedr. met beheersovereenkomsten			
≤ 100 gulden/hectare	53	49	65
100 - 300 gulden/hectare	57	48	59
300 - 800 gulden/hectare	39	55	68
> 800 gulden/hectare	32	x	x
Gemiddeld	46	51	62
Vergelijkingsbedrijven			
binnen relatienotagebieden	59	56	54
buiten relatienotagebieden	71	67	68

x = minder dan 10 bedrijven.
Bron: DBL/CBS, LEI-bewerking.

Tabel 3.9 Percentage van de beheers- en vergelijkingsbedrijven met een ligboxenstal in veenweidegebieden

Vergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte	Bedrijven begonnen met beheer in:		
	1980-1984	1985-1986	1987-1988
Bedr. met beheersovereenkomsten			
≤ 100 gulden/hectare	47	40	52
100 - 300 gulden/hectare	27	40	42
300 - 800 gulden/hectare	14	15	44
> 800 gulden/hectare	5	x	x
Gemiddeld	21	32	44
Vergelijkingsbedrijven			
binnen relatienotagebieden	32	43	44
buiten relatienotagebieden	39	44	47

x = minder dan 10 bedrijven.
Bron: DBL/CBS, LEI-bewerking.

Tabel 3.10 Percentage van de beheers- en vergelijkingsbedrijven met een bedrijfshoofd jonger dan 50 jaar of met een opvolger in veenweidegebieden

Vergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte	Bedrijven begonnen met beheer in:		
	1980-1984	1985-1986	1987-1988
Bedr. met beheersovereenkomsten			
≤ 100 gulden/hectare	71	76	84
100 - 300 gulden/hectare	77	81	80
300 - 800 gulden/hectare	69	70	72
> 800 gulden/hectare	65	x	x
Gemiddeld	71	76	79
Vergelijkingsbedrijven			
binnen relatienotagebieden	77	77	77
buiten relatienotagebieden	77	75	79

x = minder dan 10 bedrijven.
Bron: DBL/CBS, LEI-bewerking.

Tabel 3.11 Percentage van de beheers- en vergelijkingsbedrijven in eigendom in veenweidegebieden

Vergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte	Bedrijven begonnen met beheer in:		
	1980-1984	1985-1986	1987-1988
Bedr. met beheersovereenkomsten			
≤ 100 gulden/hectare	30	52	49
100 - 300 gulden/hectare	48	48	47
300 - 800 gulden/hectare	28	46	35
> 800 gulden/hectare	22	x	x
Gemiddeld	35	49	45
Vergelijkingsbedrijven			
binnen relatienotagebieden	53	54	57
buiten relatienotagebieden	58	60	60

x = minder dan 10 bedrijven.
Bron: DBL/CBS, LEI-bewerking.

licht in samenhang daarmee was de veedichtheid lager, hetgeen resulteerde in gemiddeld minder melkkoeien per bedrijf.

Qua leeftijd waren er in de beginperiode relatief veel oudere bedrijfshoofden die een beheersovereenkomst sloten.

Naarmate er zwaardere beheersovereenkomsten worden gesloten, waren deze verschillen sterker.

Overeenkomstig het landelijke beeld verschilden de melkveebedrijven in veenweidegebieden die in latere jaren beheersovereenkomsten sloten niet of nauwelijks nog van de vergelijkingsbedrijven binnen relatienotagebieden. Terwijl in de beginperiode het sluiten van beheersovereenkomsten nog wel werd gezien als iets voor oudere bedrijfshoofden met "aflopende" bedrijven, is dit in de huidige situatie niet meer het geval.

3.4 Melkveebedrijven in kleigebieden

3.4.1 Bedrijfsgrootte

Uit tabel 3.12 komt naar voren dat de bedrijven in kleigebieden, die begonnen met beheersovereenkomsten in de jaren 1980-1984, gemiddeld genomen een iets grotere bedrijfsoppervlakte hadden dan de vergelijkingsbedrijven met grond in relatienotagebieden. De beheersbedrijven uit de periode 1985-1986 hadden een kleinere en uit de periode 1987-1988 een grotere bedrijfsoppervlakte dan de vergelijkingsbedrijven op het moment van sluiten van de beheersovereenkomsten.

Tabel 3.13 laat zien dat de beheersbedrijven uit de periode 1980-1984 en 1985-1986 een kleiner aantal melkkoeien hadden dan de vergelijkingsbedrijven, terwijl dit in de laatste periode omgekeerd was.

Ingedeeld naar zwaarte van beheer blijken de bedrijven in de kleigebieden, die een lichte overeenkomst hebben gesloten in het algemeen over meer cultuurgrond te beschikken en een grotere veestapel te hebben dan de bedrijven met een zwaardere overeenkomst. Overeenkomstig de situatie in de veenweidegebieden geldt dit echter alleen voor de beginjaren van de uitvoering van het relatienotabeleid.

De uitzonderingspositie die de bedrijven met een lichte overeenkomst uit de periode 1985-1986 innemen is wellicht een gevolg van het grotere aandeel bedrijven met (alleen) een bergboerenovereenkomst (paragraaf 2.1).

Tabel 3.12 Gemiddelde bedrijfsoppervlakte (ha) van de beheers- en vergelijkingsbedrijven in kleigebieden

Vergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte	Bedrijven begonnen met beheer in:		
	1980-1984	1985-1986	1987-1988
Bedr. met beheersovereenkomsten			
≤ 100 gulden/hectare	35	27	35
100 - 300 gulden/hectare	30	30	35
> 300 gulden/hectare	22	21	x
Gemiddeld	30	26	36
Vergelijkingsbedrijven			
binnen relatienotagebieden	28	31	32
buiten relatienotagebieden	25	26	28

x = minder dan 10 bedrijven.
Bron: DBL/CBS, LEI-bewerking.

Tabel 3.13 Gemiddeld aantal melkkoeien op de beheers- en vergelijkingsbedrijven in kleigebieden

Vergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte	Bedrijven begonnen met beheer in:		
	1980-1984	1985-1986	1987-1988
Bedr. met beheersovereenkomsten			
≤ 100 gulden/hectare	72	54	65
100 - 300 gulden/hectare	59	57	55
> 300 gulden/hectare	37	36	x
Gemiddeld	58	49	60
Vergelijkingsbedrijven			
binnen relatienotagebieden	62	61	56
buiten relatienotagebieden	57	54	51

x = minder dan 10 bedrijven.
Bron: DBL/CBS, LEI-bewerking.

3.4.2 Veedichtheid

De aantallen melkkoeien per hectare in tabel 3.14 geven aan dat alleen de bedrijven begonnen met beheersovereenkomsten in de jaren 1980-1984 duidelijk lagere veedichtheden hadden dan de vergelijkingsbedrijven. De andere beheersbedrijven hadden een vrijwel gelijke veedichtheid als de vergelijkingsbedrijven.

Ingedeeld naar zwaarte van beheer blijken de bedrijven met relatief licht beheer een hogere veedichtheid te hebben gehad dan de bedrijven met een relatief zwaar beheer. De verschillen zijn in de loop der tijd kleiner geworden.

3.4.3 Verkaveling en staltype

Uit de tabellen 3.15 en 3.16 blijkt dat de beheersbedrijven uit de periode 1980-1984 gemiddeld meer kavels en een kleiner aandeel van de huiskavel in de bedrijfsoppervlakte hadden dan de vergelijkingsbedrijven binnen de relatienotagebieden. De bedrijven begonnen met beheersovereenkomsten in latere jaren hadden daarentegen gemiddeld minder kavels en een grotere huiskavel.

In het algemeen was de verkavelingssituatie binnen de relatienotagebieden aanmerkelijk slechter dan op de bedrijven buiten de relatienotagebieden. Bij de beheersbedrijven uit de periode 1980-1984 was de verkaveling slechter naarmate het beheer zwaarder was: meer kavels en kleinere huiskavels. Voor de bedrijven begonnen met beheersovereenkomsten in de jaren 1985-1986 en 1987-1988 gold het tegenovergestelde.

Het percentage bedrijven met een ligboxenstal dat beheersovereenkomsten sloot is, behalve in de jaren 1987-1988, lager dan het percentage vergelijkingsbedrijven met een ligboxenstal.

Ingedeeld naar zwaarte van beheer blijkt dat de bedrijven relatief zwaar beheer minder vaak een ligboxenstal hebben dan bedrijven met een licht beheer.

3.4.4 Leeftijd en opvolging

Gemiddeld genomen zijn er geen grote verschillen in leeftijd van de bedrijfshoofden en het voorkomen van opvolgers tussen beheersbedrijven en de vergelijkingsbedrijven.

Naar zwaarte van het beheer waren er in de eerste perioden wel duidelijke verschillen. De bedrijven met relatief zwaar beheer hadden in het algemeen oudere bedrijfshoofden zonder opvolging, terwijl jonge bedrijfshoofden hoofdzakelijk lichte overeenkomsten sloten.

Tabel 3.14 Gemiddeld aantal melkkoeien per hectare op de beheers- en vergelijkingsbedrijven in kleigebieden

Vergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte	Bedrijven begonnen met beheer in:		
	1980-1984	1985-1986	1987-1988
Bedr. met beheersovereenkomsten			
≤ 100 gulden/hectare	2,2	2,1	1,9
100 - 300 gulden/hectare	2,0	2,0	1,7
> 300 gulden/hectare	1,7	1,7	x
Gemiddeld	2,0	1,9	1,8
Vergelijkingsbedrijven			
binnen relatienotagebieden	2,2	2,0	1,7
buiten relatienotagebieden	2,3	2,1	1,8

x = minder dan 10 bedrijven.
Bron: DBL/CBS, LEI-bewerking.

Tabel 3.15 Gemiddeld aantal kavels van de beheers- en vergelijkingsbedrijven in kleigebieden

Vergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte	Bedrijven begonnen met beheer in:		
	1980-1984	1985-1986	1987-1988
Bedrijven met beheersovereenkomsten			
≤ 100 gulden/hectare	7,3	5,9	5,7
100 - 300 gulden/hectare	7,7	5,4	4,7
> 300 gulden/hectare	8,1	4,6	x
Gemiddeld	7,9	5,3	5,1
Vergelijkingsbedrijven			
binnen relatienotagebieden	5,6	5,5	6,0
buiten relatienotagebieden	3,5	3,2	3,3

x = minder dan 10 bedrijven.
Bron: DBL/CBS, LEI-bewerking.

Tabel 3.16 Aandeel van de huiskavel in de bedrijfsoppervlakte (%) op de beheers- en vergelijkingsbedrijven in kleigebieden

Vergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte	Bedrijven begonnen met beheer in:		
	1980-1984	1985-1986	1987-1988
Bedr. met beheersovereenkomsten			
≤ 100 gulden/hectare	53	42	50
100 - 300 gulden/hectare	41	46	52
> 300 gulden/hectare	26	54	x
Gemiddeld	43	47	51
Vergelijkingsbedrijven			
binnen relatienotagebieden	53	46	47
buiten relatienotagebieden	66	61	62

x = minder dan 10 bedrijven.
Bron: DBL/CBS, LEI-bewerking.

Tabel 3.17 Percentage van de beheers- en vergelijkingsbedrijven met een ligboxenstal in kleigebieden

Vergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte	Bedrijven begonnen met beheer in:		
	1980-1984	1985-1986	1987-1988
Bedr. met beheersovereenkomsten			
≤ 100 gulden/hectare	61	49	70
100 - 300 gulden/hectare	42	66	69
> 300 gulden/hectare	0	20	x
Gemiddeld	37	46	68
Vergelijkingsbedrijven			
binnen relatienotagebieden	54	62	64
buiten relatienotagebieden	46	51	56

x = minder dan 10 bedrijven.
Bron: DBL/CBS, LEI-bewerking.

Tabel 3.18 Percentages van de beheers- en vergelijkingsbedrijven met een bedrijfshoofd jonger dan 50 jaar of met een opvolger in kleigebieden

Vergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte	Bedrijven begonnen met beheer in:		
	1980-1984	1985-1986	1987-1988
Bedr. met beheersovereenkomsten			
≤ 100 gulden/hectare	100	80	89
100 - 300 gulden/hectare	79	77	91
> 300 gulden/hectare	49	47	x
Gemiddeld	84	78	91
Vergelijkingsbedrijven			
binnen relatienotagebieden	83	84	84
buiten relatienotagebieden	80	77	82

x = minder dan 10 bedrijven.
Bron: DBL/CBS, LEI-bewerking.

Tabel 3.19 Percentage van de beheers- en vergelijkingsbedrijven in eigendom in kleigebieden

Vergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte	Bedrijven begonnen met beheer in:		
	1980-1984	1985-1986	1987-1988
Bedr. met beheersovereenkomsten			
≤ 100 gulden/hectare	48	42	63
100 - 300 gulden/hectare	56	46	56
> 300 gulden/hectare	41	44	x
Gemiddeld	49	44	56
Vergelijkingsbedrijven			
binnen relatienotagebieden	49	52	52
buiten relatienotagebieden	50	52	52

x = minder dan 10 bedrijven.
Bron: DBL/CBS, LEI-bewerking.

3.4.5 Grondeigendom

Uit tabel 3.19 komt naar voren dat gemiddeld genomen alleen de bedrijven die begonnen met beheersovereenkomsten in de jaren 1985-1986 een kleiner deel van de grond in eigendom hadden dan de vergelijkingsbedrijven.

Wanneer de beheersbedrijven worden ingedeeld naar zwaarte van beheer blijkt dat er geen duidelijke samenhang is met het percentage van de grond in eigendom van het bedrijfshoofd. Wel hadden bedrijven met relatief zwaar beheer minder grond in eigendom hadden dan de vergelijkingsbedrijven. De situatie in de kleigebieden verschilt ten aanzien hiervan van de veenweidegebieden, waar voor de gehele periode een relatief sterke relatie tussen zwaarte van het beheer en het percentage eigendom bestond.

3.4.6 Synthese

De melkveebedrijven in de kleigebieden, die beheersovereenkomsten sloten, wijken op een aantal punten af van de bedrijven zonder beheersovereenkomsten binnen en buiten relatienotagebieden. Evenals in de veenweidegebieden zijn de verschillen in de beginperiode het grootst en verdwijnen ze in de loop der tijd. Zo waren de beheersbedrijven in het algemeen groter in oppervlakte dan de vergelijkingsbedrijven. Door een lagere veedichtheid hadden ze gemiddeld echter minder koeien per bedrijf. Tenminste in de beginperiode; later niet meer.

De verkavelingssituatie was binnen de relatienotagebieden in het algemeen slechter dan daarbuiten. In de beginperiode hebben relatief veel bedrijven met een slechte verkaveling beheersovereenkomsten gesloten, maar later zijn er ten aanzien hiervan geen duidelijke verschillen meer tussen de bedrijven met en zonder beheersovereenkomsten.

3.5 Melkveebedrijven in zandgebieden

3.5.1 Bedrijfsgrootte

Uit de tabellen 3.20 en 3.21 blijkt dat de beheersbedrijven in de zandgebieden, op het moment van sluiten van beheersovereenkomsten, gemiddeld genomen een grotere bedrijfsoppervlakte met ongeveer evenveel melkkoeien hadden ten opzichte van de vergelijkingsbedrijven. Over het totaal gezien waren de bedrijven in relatienotagebieden groter in oppervlakte dan de bedrijven buiten relatienotagebieden.

Tabel 3.20 Gemiddelde bedrijfsoppervlakte (ha) van de beheers- en vergelijkingsbedrijven in zandgebieden

Vergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte	Bedrijven begonnen met beheer in:		
	1980-1984	1985-1986	1987-1988
Bedr. met beheersovereenkomsten			
≤ 100 gulden/hectare	32	26	28
100 - 300 gulden/hectare	22	25	27
> 300 gulden/hectare	24	23	20
Gemiddeld	26	25	27
Vergelijkingsbedrijven			
binnen relatienotagebieden	22	23	24
buiten relatienotagebieden	19	20	22

Bron: DBL/CBS, LEI-bewerking.

Tabel 3.21 Gemiddeld aantal melkkoeien op de beheers- en vergelijkingsbedrijven in zandgebieden

Vergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte	Bedrijven begonnen met beheer in:		
	1980-1984	1985-1986	1987-1988
Bedr. met beheersovereenkomsten			
≤ 100 gulden/hectare	69	49	47
100 - 300 gulden/hectare	46	48	44
> 300 gulden/hectare	40	42	32
Gemiddeld	53	47	44
Vergelijkingsbedrijven			
binnen relatienotagebieden	52	49	46
buiten relatienotagebieden	49	47	44

Bron: DBL/CBS, LEI-bewerking.

Opgesplitst naar zwaarte van beheer blijken de bedrijven met relatief licht beheer op het moment van sluiten van beheersovereenkomsten, in het algemeen een grotere bedrijfsoppervlakte en meer melkkoeien te hebben dan de bedrijven met relatief zwaar beheer.

3.5.2 Veedichtheid

Uit tabel 3.22 komt naar voren dat de veedichtheid op de beheersbedrijven, ongeacht de zwaarte van beheer, in alle perioden lager was dan op de vergelijkingsbedrijven. De bedrijven met een zwaar beheer hebben in het algemeen een lagere veedichtheid dan de bedrijven een licht beheer.

Tabel 3.22 Gemiddeld aantal melkkoeien per hectare op de beheers- en vergelijkingsbedrijven in zandgebieden

Vergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte	Bedrijven begonnen met beheer in:		
	1980-1984	1985-1986	1987-1988
Bedr. met beheersovereenkomsten			
≤ 100 gulden/hectare	2,2	1,9	1,7
100 - 300 gulden/hectare	2,1	1,9	1,7
> 300 gulden/hectare	1,7	1,8	1,6
Gemiddeld	2,0	1,9	1,7
Vergelijkingsbedrijven			
binnen relatienotagebieden	2,3	2,1	1,9
buiten relatienotagebieden	2,6	2,3	2,1

Bron: DBL/CBS, LEI-bewerking.

3.5.3 Verkaveling en staltype

Zowel naar het aantal kavels (tabel 3.23) als het aandeel van de huiskavel in de bedrijfsoppervlakte (tabel 3.24) bezien, is de verkavelingssituatie in de relatienotagebieden ongunstiger dan daarbuiten. Binnen de relatienotagebieden is de situatie op de beheersbedrijven in het algemeen iets ongunstiger. Dit geldt niet voor de bedrijven die met beheersovereenkomsten begonnen in de periode 1985-1986.

Tabel 3.23 Gemiddelde aantal kavels van de beheers- en vergelijkingsbedrijven in zandgebieden

Vergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte	Bedrijven begonnen met beheer in:		
	1980-1984	1985-1986	1987-1988
Bedr. met beheersovereenkomsten			
≤ 100 gulden/hectare	6,9	5,4	6,4
100 - 300 gulden/hectare	7,6	4,1	5,2
> 300 gulden/hectare	4,4	4,4	4,4
Gemiddeld	6,3	4,8	5,7
Vergelijkingsbedrijven			
binnen relatienotagebieden	5,8	5,2	5,3
buiten relatienotagebieden	4,0	3,8	4,1

Bron: DBL/CBS, LEI-bewerking.

Tabel 3.24 Aandeel van de huiskavel in de bedrijfsoppervlakte (%) van de beheers- en vergelijkingsbedrijven in zandgebieden

Vergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte	Bedrijven begonnen met beheer in:		
	1980-1984	1985-1986	1987-1988
Bedrijven met beheersovereenkomsten			
≤ 100 gulden/hectare	48	46	38
100 - 300 gulden/hectare	44	55	42
> 300 gulden/hectare	39	48	48
Gemiddeld	44	49	40
Vergelijkingsbedrijven			
binnen relatienotagebieden	46	42	43
buiten relatienotagebieden	60	54	56

Bron: DBL/CBS, LEI-bewerking.

Tabel 3.25 Percentage van de beheers- en vergelijkingsbedrijven met een ligboxenstal in zandgebieden

Vergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte	Bedrijven begonnen met beheer in:		
	1980-1984	1985-1986	1987-1988
Bedrijven met beheersovereenkomsten			
≤ 100 gulden/hectare	50	48	59
100 - 300 gulden/hectare	21	45	44
> 300 gulden/hectare	17	43	38
Gemiddeld	30	44	50
Vergelijkingsbedrijven			
binnen relatienotagebieden	47	50	54
buiten relatienotagebieden	49	51	56

Bron: DBL/CBS, LEI-bewerking.

Ingedeeld naar zwaarte van beheer blijken de bedrijven met relatief licht beheer meer kavels te hebben dan de bedrijven met relatief zwaar beheer. Ten aanzien het aandeel van de huiskavel blijken de bedrijven met een licht beheer in 1980-1984 over een grotere huiskavel te beschikken dan de bedrijven met zwaar beheer, terwijl deze relatie in de laatste periode omgekeerd was.

Tabel 3.25 laat zien dat de beheersbedrijven in het algemeen minder vaak een ligboxenstal hadden dan de vergelijkingsbedrijven.

Opgesplitst naar zwaarte van beheer blijken de bedrijven met relatief zwaar beheer, op het moment van sluiten van beheersovereenkomsten in alle drie de perioden, minder vaak over een ligboxenstal te hebben beschikt dan de bedrijven met relatief licht beheer.

3.5.4 Leeftijd en opvolging

De bedrijven begonnen met beheersovereenkomsten in de jaren 1980-1984 hadden vaker een bedrijfshoofd ouder dan 50 jaar zonder opvolger dan de vergelijkingsbedrijven. In de latere perioden was dit verschil niet meer aanwezig (tabel 3.26). "Zware" overeenkomsten zijn in alle perioden vooral gesloten door oudere bedrijfshoofden zonder opvolger, hoewel het verschil in de loop der tijd duidelijk minder groot is geworden.

Tabel 3.26 Percentage van de beheers- en vergelijkingsbedrijven met een bedrijfshoofd jonger dan 50 jaar of met een opvolger in de zandgebieden

Vergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte	Bedrijven begonnen met beheer in:		
	1980-1984	1985-1986	1987-1988
Bedr. met beheersovereenkomsten			
≤ 100 gulden/hectare	73	80	79
100 - 300 gulden/hectare	79	71	79
> 300 gulden/hectare	50	68	71
Gemiddeld	68	75	78
Vergelijkingsbedrijven			
binnen relatienotagebieden	77	74	75
buiten relatienotagebieden	74	72	76

Bron: DBL/CBS, LEI-bewerking.

Tabel 3.27 Percentage van de beheers- en vergelijkingsbedrijven in eigendom in zandgebieden

Vergoeding per hectare bedrijfsoppervlakte	Bedrijven begonnen met beheer in:		
	1980-1984	1985-1986	1987-1988
Bedr. met beheersovereenkomsten			
≤ 100 gulden/hectare	68	57	58
100 - 300 gulden/hectare	55	63	67
> 300 gulden/hectare	42	59	54
Gemiddeld	57	59	60
Vergelijkingsbedrijven			
binnen relatienotagebieden	62	64	65
buiten relatienotagebieden	68	68	69

Bron: DBL/CBS, LEI-bewerking.

3.5.5 Grondeigendom

Uit tabel 3.27 komt naar voren dat de beheersbedrijven op het moment van sluiten van beheersovereenkomsten gemiddeld een iets kleiner deel van de grond in eigendom hadden dan de vergelijkingsbedrijven. Bedrijven met relatief zwaar beheer hadden relatief weinig grond in eigendom.

3.5.6 Synthese

De bedrijven in relatienotagebieden in de zandgebieden hadden gemiddeld genomen een grotere oppervlakte cultuurgrond dan de bedrijven buiten relatienotagebieden. Deze verschillen werden enigszins gecompenseerd door de veedichtheid, maar toch hadden de bedrijven binnen de relatienotagebieden in het algemeen een grotere veestapel dan de bedrijven daarbuiten.

De lagere veedichtheid binnen de relatienotagebieden hangt waarschijnlijk samen met de externe produktieomstandigheden zoals onder meer tot uiting komt in de slechtere verkaveling.

Binnen de relatienotagebieden zijn er enige verschillen in structuurkenmerken tussen de bedrijven die wel en die geen beheersovereenkomst hebben gesloten. In het algemeen zijn de beheersbedrijven wat groter in oppervlakte en hebben ze, wellicht in samenhang met een wat slechtere verkaveling, een lagere veedichtheid per ha.

De relatie tussen de in het onderzoek betrokken kenmerken en de zwaarte in het beheer is in de zandgebieden minder duidelijk dan in de andere gebieden. Wel kan worden geconstateerd, dat de bedrijven die in de beginperiode van het relatienotabeleid een "zware" overeenkomst sloten in het algemeen kleiner in oppervlakte waren dan de bedrijven met een "lichte" overeenkomst, gemiddeld een lagere veedichtheid hadden en dus ook een kleinere veestapel. Het percentage bedrijven hieronder met een ligboxenstal was relatief laag. Vaak betrof het bedrijven van andere bedrijfshoofden. In de latere perioden zijn deze verschillen, net als in de andere landbouwgebieden in het algemeen minder duidelijk.

3.6 Conclusie

Samenvattend geeft de hiervoor gaande beschrijving aan dat de graasdierbedrijven binnen de relatienotagebieden op een aantal punten afwijken van soortgelijke bedrijven buiten deze gebieden. In het algemeen blijken de bedrijven binnen de relatienotagebieden een lagere veedichtheid per ha te hebben dan de bedrijven elders. In de klei- en zandgebieden gaat dit samen met een relatief grote oppervlakte cultuurgrond, zodat het

aantal koeien per bedrijf binnen de daar gelegen relatienotagebieden gemiddeld groter is of op hetzelfde niveau ligt als op de bedrijven buiten de relatienotagebieden. In de veenweidegebieden ligt de gemiddelde veestapel per bedrijf binnen de relatienotagebieden op een lager niveau. De lagere veedichtheid op de bedrijven met grond in relatienotagebieden heeft waarschijnlijk te maken met de relatief slechte produktieomstandigheden aldaar.

Een aanwijzing daarvoor vormt de verkaveling (groot aantal kavels en een kleine huiskavel). Ook blijkt relatief veel grond binnen relatienotagebieden gepacht te worden (waarschijnlijk van natuurbeschermingsorganisaties). Naast de verschillen tussen de bedrijven binnen en buiten de relatienotagebieden zijn er binnen de relatienotagebieden ook verschillen tussen de bedrijven met en de bedrijven zonder beheersovereenkomsten.

De bedrijven met een overeenkomst zijn in het algemeen groter dan de bedrijven zonder een overeenkomst. Relatief veel grond wordt gepacht. De veedichtheid is op de beheersbedrijven relatief laag, met als gevolg dat er geen grote verschillen in de omvang van de melkveestapel zijn. Opvallend is, dat de verkavelingssituatie en ook de gebouwensituatie (ligboxenstal) op de beheersbedrijven in de eerste periode slechter is dan op de andere bedrijven binnen relatienotagebieden, maar dit later niet meer het geval is. Ook qua leeftijd en opvolgingssituatie zijn er in de beginperiode verschillen, maar later niet meer.

De verschillen zijn het duidelijkst voor de bedrijven met "zware" beheersovereenkomsten. Vaak waren dat relatief kleine bedrijven van oudere bedrijfshoofden, die relatief veel grond in pacht hadden. De verkavelings- en gebouwensituatie was vaak ongunstiger dan op de bedrijven met lichte beheersovereenkomsten.

In de tijd gezien worden de verschillen tussen bedrijven met zware en de bedrijven met lichte beheersovereenkomsten kleiner, maar ook voor de laatste periode zijn er nog enige verschillen te constateren. Vooral in de zandgebieden geldt dan nog dat "zware" beheersovereenkomsten iets vaker worden gesloten met oudere bedrijfshoofden met een relatief klein bedrijf.

In het algemeen kan echter worden geconstateerd dat de verschillen tussen het gemiddelde beheersbedrijf en vergelijkingsbedrijf in de loop der tijd steeds minder zijn geworden. Hiervoor zijn een aantal mogelijke oorzaken aan te wijzen.

De relatienotagebieden die het eerst zijn begrensd en waar beheersplannen in een vroeg stadium zijn vastgesteld, waren die gebieden waar de invoering van beheersovereenkomsten het meeste voor de hand lag. Dit waren gebieden met hoge natuurwetenschappelijke en/of landschappelijke waarden waar voor de landbouw vaak slechte produktie-omstandigheden heersten. In deze gebieden moest als eerste de relatie tussen de

landbouw en het natuur- en landschapsbehoud worden verbeterd. Dat wil zeggen dat de boeren vergoedingen konden krijgen als ze bereid waren de aanwezige natuur- en landschapswaarden te behouden of te verbeteren. In deze relatienotagebieden, voornamelijk veenweidegebieden, waren vooral veel vaarbedrijven die beheersovereenkomsten sloten. Wellicht omdat ze een beduidend slechtere verkaveling en dientengevolge ook voor beheersovereenkomsten meer geschikte (veld)kavels hadden dan de andere bedrijven in deze gebieden (paragraaf 1.2).

Ook de invoering van de superheffing en de toenemende melkproduktie per koe vanaf 1984 kunnen een belangrijke rol hebben gespeeld bij de beslissing aangaande het sluiten van beheersovereenkomsten en het steeds kleiner worden van de verschillen tussen de beheers- en vergelijkingsbedrijven. Het kan voor melkveebedrijven aantrekkelijker zijn geworden beheersovereenkomsten te sluiten, omdat ze onder invloed van de superheffing en de sterke toename van de melkproduktie per koe minder vee zijn gaan houden. Op veel bedrijven is het tekort aan grond voor de ruwvoervoorziening omgeslagen in een overschot. Dit maakte het mogelijk een minder intensief weidebeheer te voeren, wat past in de doelstelling van het relatienotabeleid.

Gebleken is ook dat beheersovereenkomsten met relatief zware beperkingen voornamelijk in de jaren 1980-1984 werden gesloten en dat het accent in latere perioden vooral lag op beheersovereenkomsten met relatief lichte of gemiddelde beperkingen voor de bedrijfsvoering. Uit paragraaf 2.4 bleek dat gemiddeld genomen het beheer op zich niet lichter werd, maar dat het percentage van de bedrijfsoppervlakte wel kleiner werd, waardoor de invloed van het beheer voor het totale bedrijf toch minder werd.

Gezien het feit dat de meeste beheersbedrijven het grootste deel van hun grond in pacht hadden, lijkt de veronderstelling dat het in pacht hebben van grond het sluiten van beheersovereenkomsten zou bemoeilijken niet altijd te kloppen. Een oorzaak hiervoor zou kunnen zijn dat de verpachters in veel gevallen natuurbeschermingsorganisaties zijn.

Verder zal ook de toegenomen bekendheid met de mogelijkheden van beheersovereenkomsten er toe hebben geleid dat steeds meer "gewone" bedrijven beheersovereenkomsten zijn gaan sluiten.

Samenvattend: de vraag of beheersbedrijven, op het moment van sluiten van beheersovereenkomsten, een afwijkende bedrijfsstructuur hadden ten opzichte van vergelijkbare bedrijven zonder beheersovereenkomsten met en zonder grond in relatienotagebieden kan niet eenduidig worden beantwoord. De verschillen tussen beheers- en vergelijkingsbedrijven zijn namelijk afhankelijk van de zwaarte van beheer, de periode waarin de beheersovereenkomsten werden gesloten en in mindere mate van het land-

bouwgebied waarin de bedrijven liggen. In het algemeen kan worden geconstateerd dat de bedrijven die in de beginperiode beheersovereenkomsten sloten vaak een afwijkende bedrijfsstructuur hadden, terwijl de bedrijven die nu beheersovereenkomsten sluiten meestal "gewone" bedrijven zijn. Wel moet er op de bedrijven voldoende ruimte zijn om de beheersmaatregelen te kunnen inpassen in de bedrijfsvoering. Vooral de veedichtheid per hectare is daarbij van belang. Deze moet niet te hoog zijn omdat dan de mogelijkheden om in de eigen ruwvoerbehoefte te voorzien te zeer kunnen worden beperkt door de overeengekomen maatregelen. Het spreekt voor zich dat dit sterker geldt naarmate het gaat om zwaardere overeenkomsten.

4. ONTWIKKELING VAN DE MELKVEEBEDRIJVEN BEGONNEN MET BEHEERSOVEREENKOMSTEN IN DE PERIODE 1980-1984

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt geprobeerd een antwoord te geven op de vraag of beheersbedrijven zich na het sluiten van beheersovereenkomsten anders hebben ontwikkeld dan de bedrijven zonder beheer in en buiten relatienotagebieden.

Alleen de melkveebedrijven die met (actief) beheer begonnen zijn in de jaren 1980-84 worden van 1984 tot 1989 gevolgd in hun structuurontwikkeling, omdat op beheersbedrijven van recentere datum nog te kort beheersmaatregelen van kracht zijn geweest om daadwerkelijke verschillen met de vergelijkingsbedrijven te kunnen verwachten. Er zijn vier groepen beheersbedrijven onderscheiden, te weten:

1. Veenweidegebieden
   a. met relatief licht beheer (tot en met *f* 300,- per ha);
   b. met relatief zwaar beheer (meer dan *f* 300,- per ha).
2. Klei- en zandgebieden
   a. met relatief licht beheer (tot en met *f* 100,- per ha);
   b. met relatief zwaar beheer (meer dan *f* 100,- per ha).

Deze indeling heeft twee redenen. Ten eerste moest ervoor gezorgd worden dat de groepen beheersbedrijven groot genoeg waren om een betrouwbare vergelijking te kunnen maken. Ten tweede bleek uit de resultaten van de groepsvergelijking in hoofdstuk 3 dat er verschillen zijn tussen de beheersbedrijven, ingedeeld naar zwaarte van beheer. Beter was geweest wanneer de drie landbouwgebieden gescheiden waren gebleven en de scheiding naar zwaarte van het beheer - gezien de geconstateerde verschillen - was gelegd bij 300 gld. per ha. Om voldoende bedrijven per groep over te houden is echter voor de hiervoor omschreven indeling gekozen.

Vervolgens zijn groepen vergelijkingsbedrijven geformeerd. Er is getracht de kenmerken van deze bedrijven in de uitgangssituatie (1984) zoveel mogelijk te doen gelijken op die van de beheersbedrijven, om het mogelijke effect van beheer te kunnen isoleren van dat van andere facto-

ren die van belang zijn voor de bedrijfsontwikkeling (paragraaf 1.3.2). De aspecten waarop de vergelijkingsbedrijven geselecteerd zijn: bedrijfstype, landbouwgebied, bedrijfsoppervlakte, aantal kavels, veedichtheid per ha, staltype, leeftijd bedrijfshoofd en opvolgingssituatie.

Het bleek moeilijk de beheers- en vergelijkingsbedrijven gelijk te maken in aantallen kavels per bedrijf. Zoals in het vorige hoofdstuk is geconstateerd weken de beheersbedrijven uit de periode 1980-84 in aantal kavels sterk af van de vergelijkingsbedrijven, vooral ten opzichte van de bedrijven buiten de relatienotagebieden. Gelijkschakeling op dit aspect lukt daarom slecht bij benadering. Welke consequentie dit heeft voor de interpretatie van de vergelijking is onduidelijk. Ook de verkaveling kan van invloed zijn geweest op de bedrijfsontwikkeling, maar of dit in de praktijk ook het geval is niet bekend.

De bedrijfsontwikkeling die de beheersbedrijven hebben doorgemaakt van 1984 tot en met 1989 is vergeleken met de bedrijfsontwikkeling op de vergelijkingsbedrijven voor wat betreft de veranderingen in produktieomvang en intensiteit van het grondgebruik (paragraaf 2.1). Onderzocht is ook of er bij de melkveebedrijven met beheersovereenkomsten een verschuiving heeft plaatsgevonden van melkvee naar ander vee. Bovendien is gekeken naar mogelijke veranderingen in de verkavelingssituatie.

Alleen de beheers- en vergelijkingsbedrijven die volgens de Landbouwtelling in 1989 nog steeds melkveebedrijf waren en die vergelijkingsbedrijven die tot en met 1988 nog geen beheersovereenkomsten hadden gesloten, zijn in deze vergelijking betrokken.

4.2 Melkveebedrijven in veenweidegebieden

4.2.1 Met relatief licht beheer

Tot en met mei 1988 was geen van de melkveebedrijven in de relatienotagebieden, met of zonder beheersovereenkomsten, gestopt of kleiner dan 3 nge geworden. Daarentegen was 4% van de vergelijkingsbedrijven buiten relatienotagebieden wel gestopt of kleiner dan 3 nge geworden. De gemiddelde uitgangssituatie in 1984 van de in de bedrijfsvergelijking betrokken melkveebedrijven is weergegeven in tabel 4.1. Hieruit komt naar voren dat deze voor de drie onderscheiden groepen voor de meeste kenmerken ongeveer gelijk was, met uitzondering van de verkavelingssituatie. Van de 68 vergelijkingsbedrijven binnen relatienotagebieden heeft 40% tussen 1984 en 1988 beheersovereenkomsten gesloten. Het percentage melkveebedrijven dat van bedrijfstype is veranderd, is voor beheers- en vergelijkingsbedrijven vrijwel gelijk, respectievelijk 9% en 6%. Over het algemeen zijn deze melkveebedrijven overgegaan in niet-gespecialiseerde melkvee-, grasland- en overige graasdierbedrijven en veeteeltcombinaties.

Tabel 4.1 Overzicht van kengetallen voor de melkveebedrijven met relatief licht beheer en de vergelijkingsbedrijven in veenweidegebieden in 1984

	In relatienotagebieden		Buiten relatienotagebieden
	met beheer (n=69)	zonder beheer (n=68)	(n=345)
Produktie-omvang (nge)	56	58	57
Bedrijfsoppervlakte	28	28	26
Melkkoeien/bedrijf	55	58	58
Overige gve/bedrijf	19	19	16
Melkkoeien/ha	2,0	2,1	2,2
Aantal kavels	4,7	4,6	3,8
% Ligboxenstal	32	31	32
% Leeftijd < 50 jaar of ouder met opvolger	75	76	75

Bron: DBL/CBS, LEI-bewerking.

Uit tabel 4.2 komt naar voren dat de melkveebedrijven met relatief licht beheer in veenweidegebieden zich ten opzichte van de vergelijkingsbedrijven binnen de relatienotagebieden anders hebben ontwikkeld voor wat betreft de groei van de bedrijfsoppervlakte en de verkaveling. De beheersbedrijven zijn meer grond gaan gebruiken en het aantal kavels per bedrijf is als gevolg daarvan toegenomen. Opmerkelijk is dat het aantal kavels op de vergelijkingsbedrijven is afgenomen, hoewel ze in oppervlakte zijn gegroeid. De beheersbedrijven laten een minder sterke groei van de overige veestapel zien de bedrijven buiten de relatienotagebieden, terwijl toch het aantal melkkoeien wat sterker blijkt te zijn verminderd. De inkomenscapaciteit van de bedrijven blijkt aan de hand van de ontwikkeling van het aantal nge in ongeveer gelijke mate te zijn ingekrompen. Daarbij dient te worden opgemerkt dat de gerealiseerde inkomens per nge in de beschouwde jaren aanmerkelijk zijn toegenomen (zie bijvoorbeeld LEI, Bedrijfsuitkomsten in de Landbouw). Uit de beschikbare gegevens kan niet worden afgeleid of de inkomensontwikkeling van de onderscheiden groepen verschillend is geweest.

4.2.2 Met relatief zwaar beheer

Uit tabel 4.3 blijkt dat de uitgangssituatie van de vergelijkingsbedrijven, behalve in het aantal kavels ook ten aanzien van de veedichtheid nog

Tabel 4.2 Indexcijfers 1989 (1984=100) voor de melkveebedrijven met relatief licht beheer en de vergelijkingsbedrijven in veenweidegebieden

Variabele	In relatienotagebieden		Buiten relatienota-gebieden (n=271)
	met beheer (n=58)	zonder beheer (n=37)	
Produktie-omvang (nge)	97	97	98
Bedrijfsoppervlakte	111	102	114
Melkkoeien/bedrijf	86	86	89
Overige gve/bedrijf	108	111	118
Melkkoeien/ha	80	81	77
Aantal kavels	106	85	89

Bron: DBL/CBS, LEI-bewerking.

Tabel 4.3 Overzicht van kengetallen voor de melkveebedrijven met relatief zwaar beheer en de vergelijkingsbedrijven in veenweidegebieden in 1984

Variabele	In relatienotagebieden		Buiten relatienota-gebieden (n=317)
	met beheer (n=84)	zonder beheer (n=79)	
Produktieomvang (nge)	40	43	42
Bedrijfsoppervlakte	25	23	22
Melkkoeien/bedrijf	39	42	41
Overige gve/bedrijf	14	15	13
Melkkoeien/ha	1,6	1,8	1,9
Aantal kavels	6,8	5,5	4,5
% Ligboxenstal	12	11	10
% Leeftijd < 50 jaar of ouder met opvolger	68	71	70

Bron: DBL/CBS, LEI-bewerking.

enigszins afwijkend is van de melkveebedrijven met relatief zwaar beheer. Het selecteren van vergelijkingsbedrijven was moeilijk als gevolg van het feit dat de bedrijven met relatief zwaar beheer (meer dan *f* 300,-/ha) op het moment van sluiten van beheersovereenkomsten in de beginperiode beduidend afweken van de vergelijkingsbedrijven (paragraaf 3.3).

Tot en met mei 1988 was 8% van de vergelijkingsbedrijven buiten relatienotagebieden gestopt of kleiner dan 3 nge geworden, tegenover slechts 1% van de beheersbedrijven en geen van de vergelijkingsbedrijven met grond in relatienotagebieden. Van de vergelijkingsbedrijven binnen relatienotagebieden heeft 48% in de periode 1985-1988 beheersovereenkomsten gesloten.

De beschouwde periode laat een ontwikkeling zien van gespecialiseerde melkveebedrijven naar minder gespecialiseerde bedrijfstypen, vooral als gevolg van het afstoten van melkvee. Bij de bedrijven met beheer is dit aanmerkelijk sterker geweest dan bij de bedrijven zonder beheer binnen relatienotagebieden (respectievelijk 17% en 4%). Bij de bedrijven buiten relatiegebieden betrof dit 13% van de bedrijven.

Tabel 4.4 Indexcijfers 1989 (1984=100) voor de melkveebedrijven met relatief zwaar beheer en de vergelijkingsbedrijven in veenweidegebieden

Variabele	In relatienotagebieden		Buiten relatienotagebieden
	met beheer (n=65)	zonder beheer (n=25)	(n=230)
Produktie-omvang (nge)	97	104	107
Bedrijfsoppervlakte (ha)	108	109	113
Melkkoeien/bedrijf	86	96	98
Overige gve/bedrijf	117	111	116
Melkkoeien/ha	81	89	84
Aantal kavels	82	102	74

Bron: DBL/CBS, LEI-bewerking.

Uit tabel 4.4 komt naar voren dat de bedrijven met relatief zwaar beheer zich in vergelijking met de bedrijven zonder beheer binnen relatienotagebieden alleen voor wat betreft de bedrijfsoppervlakte gelijk hebben ontwikkeld. Het aantal melkkoeien is op de beheersbedrijven relatief sterk verminderd. De produktieomvang per bedrijf nam daardoor af, ondanks een groei van het overige rundvee. Op de vergelijkingsbedrijven was

sprake van een groei van de produktieomvang doordat de inkrimping van de melkveestapel voldoende werd gecompenseerd door uitbreiding van het overige vee.

De gegevens over de verkaveling laten een opmerkelijke daling van het aantal kavels zien, vooral buiten de relatienotagebieden, ondanks een toename van de gemiddelde bedrijfsoppervlakte. Omdat gegevens hierover ontbreken is het niet duidelijk of ruilverkavelingen hierbij een rol hebben gespeeld.

4.3 Melkveebedrijven in klei- en zandgebieden

4.3.1 Met relatief licht beheer

Uit tabel 4.5 blijkt dat de beheersbedrijven in de uitgangssituatie niet alleen ten aanzien van het aantal kavels, maar ook voor wat betreft het aantal gve en de produktieomvang nog duidelijk verschillen van de vergelijkingsbedrijven, vooral ten opzichte van de bedrijven buiten relatienotagebieden. Het selecteren van vergelijkbare bedrijven was moeilijk, omdat de bedrijven met relatief licht beheer (minder dan 100 gld./ha) in de uitgangssituatie (1984) gemiddeld genomen beduidend groter waren dan de vergelijkingsbedrijven (paragraaf 3.4 en 3.5).

Tabel 4.5 Overzicht van kengetallen voor de melkveebedrijven met relatief licht beheer en de vergelijkingsbedrijven in klei- en zandgebieden in 1984

Variabele	In relatienotagebieden		Buiten relatienotagebieden (n=200)
	met beheer (n=40)	zonder beheer (n=80)	
Produktieomvang (nge)	74	70	66
Bedrijfsoppervlakte	33	32	29
Melkkoeien/bedrijf	70	67	64
Overige gve/bedrijf	28	24	21
Melkkoeien/ha	2,2	2,2	2,2
Aantal kavels	7,1	5,8	5,1
% Ligboxenstal	55	55	55
% Leeftijd < 50 jaar of ouder met opvolger	49	49	49

Bron: DBL/CBS, LEI-bewerking.

Tabel 4.6 Indexcijfers 1989 (1984=100) voor de melkveebedrijven met relatief licht beheer en de vergelijkingsbedrijven in klei- en zandgebieden

Variabele	In relatienotagebieden		Buiten relatienotagebieden (n=157)
	met beheer (n=36)	zonder beheer (n=48)	
Produktieomvang	95	93	101
Bedrijfsoppervlakte	107	100	115
Melkkoeien/bedrijf	83	81	90
Overige gve/bedrijf	105	138	126
Melkkoeien/ha	82	82	82
Aantal kavels	98	116	90

Bron: DBL/CBS, LEI-bewerking.

Tot en met mei 1988 was geen van de bedrijven met of zonder beheersovereenkomsten in relatienotagebieden gestopt of kleiner dan 3 nge geworden. Daarentegen was 4% van de vergelijkingsbedrijven buiten relatienotagebieden wel gestopt.

Van de vergelijkingsbedrijven binnen relatienotagebieden had eind 1988 32% alsnog beheersovereenkomsten gesloten. Het percentage beheers- en vergelijkingsbedrijven binnen en buiten relatienotagebieden dat van bedrijfstype is veranderd is respectievelijk 8%, 4% en 10%.

Uit tabel 4.6 blijkt dat de melkveebedrijven in klei- en zandgebieden met relatief licht beheer ten opzichte van de vergelijkingsbedrijven binnen relatienotagebieden meer in bedrijfsoppervlakte zijn gegroeid. Het aantal melkkoeien is iets minder sterk afgenomen maar de vleesveestapel is minder sterk gegroeid.

In vergelijking met de bedrijven buiten relatienotagebieden blijkt alleen de veedichtheid op de beheersbedrijven zich gelijk te hebben ontwikkeld. De bedrijfsoppervlakte van de beheersbedrijven is minder gegroeid, het aantal melkkoeien is verder teruggebracht en het aantal overige gve is minder sterk toegenomen. De produktieomvang op de beheersbedrijven is afgenomen in plaats van toegenomen en er heeft in mindere mate een verschuiving van melkvee naar vleesvee plaatsgevonden. De ontwikkeling van het aantal kavels laat moeilijk te interpreteren verschillen zien.

4.3.2 Met relatief zwaar beheer

Uit tabel 4.7 blijkt dat de beheers- en vergelijkingsbedrijven in de uitgangssituatie nagenoeg gelijk zijn.

Tabel 4.7 Overzicht van kengetallen voor de melkveebedrijven met relatief zwaar beheer en de vergelijkingsbedrijven in klei- en zandgebieden in 1984

Variabele	In relatienotagebieden		Buiten relatienota-gebieden (n=350)
	met beheer (n=70)	zonder beheer (n=140)	
Produktieomvang (nge)	49	48	46
Bedrijfsoppervlakte	25	24	23
Melkkoeien/bedrijf	46	45	44
Overige gve/bedrijf	18	17	17
Melkkoeien/ha	1,9	2,0	2,0
Aantal kavels	7,1	6,9	6,3
% Ligboxenstal	21	21	21
% Leeftijd < 50 jaar of ouder met opvolger	70	70	70

Bron: DBL/CBS, LEI-bewerking.

Tabel 4.8 Indexcijfers 1989 (1984=100) voor de melkveebedrijven met relatief zwaar beheer en de vergelijkingsbedrijven in klei- en zandgebieden

Variabele	In relatienotagebieden		Buiten relatienota-gebieden (n=240)
	met beheer (n=49)	zonder beheer (n=63)	
Produktie-omvang (nge)	101	104	107
Bedrijfsoppervlakte	118	106	112
Melkkoeien/bedrijf	88	91	94
Overige gve/bedrijf	140	144	128
Melkkoeien/ha	74	85	85
Aantal kavels	92	91	84

Bron: DBL/CBS, LEI-bewerking.

Tot en met mei 1988 was het aantal bedrijven binnen relatienotagebieden dat gestopt of kleiner dan 3 nge was geworden nihil, terwijl dit bij 8% van de bedrijven buiten relatienotagebieden was gebeurd.

Van de vergelijkingsbedrijven binnen relatienotagebieden heeft 40% beheersovereenkomsten gesloten in de periode 1985-1988. Meer dan 25% van de beheersbedrijven is van bedrijfstype veranderd, tegenover respectievelijk 8% en 20% van de vergelijkingsbedrijven binnen en buiten relatienotagebieden.

Uit tabel 4.8 komt naar voren dat de bedrijfsoppervlakte van de beheersbedrijven ten opzichte van beide groepen vergelijkingsbedrijven meer is toegenomen. De melkveestapel is echter ondanks de groei van het overige rundvee sterker ingekrompen, waardoor de produktieomvang minder is toegenomen. Het aantal kavels per bedrijf is bij alle drie groepen afgenomen, ondanks een toename van de bedrijfsoppervlakte.

4.4 Conclusie

Uit de paragrafen 4.2 en 4.3 komt naar voren dat de bedrijven met beheersovereenkomsten zich duidelijk anders hebben ontwikkeld dan vergelijkbare bedrijven zonder beheersovereenkomsten binnen en buiten relatienotagebieden. Het verschil in ontwikkeling tussen de beheers- en vergelijkingsbedrijven is echter niet eenduidig. Er blijkt een duidelijk verschil te zijn tussen de bedrijfsstructurele ontwikkeling van de bedrijven met relatief licht en van de bedrijven met relatief zwaar beheer. Bovendien hebben de vergelijkingsbedrijven binnen en buiten de relatienotagebieden zich ook verschillend ontwikkeld. De ligging in veenweide-, klei- of zandgebieden maakt voor ontwikkeling van de bedrijven zonder beheersovereenkomsten binnen relatienotagebieden weinig uit. Wel heeft in de veenweidegebieden een groter deel van de geselecteerde vergelijkingsbedrijven binnen relatienotagebieden na 1984 een beheersovereenkomst gesloten dan in de klei- en zandgebieden (respectievelijk 44% en 37%).

Opmerkelijk is verder dat van de bedrijven met een beheersovereenkomst slechts enkele in de beschouwde periode zijn beëindigd terwijl dit voor de bedrijven buiten de relatienotagebieden rond de 5% bedroeg.

De bedrijven met relatief licht beheer hebben ten opzichte van de vergelijkingsbedrijven binnen relatienotagebieden hun oppervlakte sterker uitgebreid en de vleesveestapel minder sterk. Voor het overige wijken de ontwikkelingen in beide groepen weinig van elkaar af. In vergelijking tot de bedrijven buiten de relatienotagebieden hebben de beheersbedrijven hun oppervlakte minder vergroot, werd het aantal melkkoeien verder teruggebracht en groeide de vleesveestapel minder sterk.

Met andere woorden: de melkveebedrijven met grond in relatienotagebieden hebben hun melkveestapel onder invloed van de superheffing sterker ingekrompen dan de bedrijven buiten relatienotagebieden. Vooral op de beheersbedrijven is deze teruggang in aantal melkkoeien minder gecompenseerd door aankoop van vleesvee. Het aantal kavels in relatienotagebieden is niet afgenomen, terwijl dit daarbuiten wel is gebeurd. Dit zou het gevolg kunnen zijn van het landinrichtingsbeleid ten aanzien van relatienotagebieden, waarbij de verkaveling buiten relatienotagebieden wel is verbeterd maar daarbinnen niet. De vraag is echter of dit binnen de beschouwde periode zichtbaar kan worden.

De indruk ontstaat dat melkveebedrijven met beheersovereenkomsten, vooral in vergelijking met bedrijven buiten relatienotagebieden, er minder in zijn geslaagd om via bedrijfsontwikkeling compensatie te vinden voor de superheffing. Dit kan te maken hebben met de ongunstige produktieomstandigheden in deze gebieden. Getuige het grote aantal vergelijkingsbedrijven in relatienotagebieden dat na 1984 beheersovereenkomsten heeft gesloten, hebben veel bedrijven blijkbaar compensatie gezocht in het sluiten van een beheersovereenkomst. Dit gold vooral voor de veenweidegebieden. Wellicht gaat, ook gezien het lagere percentage vergelijkingsbedrijven dat na 1984 voor beheersovereenkomsten koos, deze redenering minder op voor de beheersbedrijven in klei- en zandgebieden. Deze bedrijven hadden een grotere produktieomvang dan de vergelijkingsbedrijven, waardoor de behoefte tot compensatie misschien minder groot was.

De bedrijven met relatief zwaar beheer hebben ten opzichte van de vergelijkbare bedrijven binnen relatienotagebieden evenveel of meer grond verworven, maar hebben het aantal melkkoeien sterker teruggebracht. Daardoor daalde de veedichtheid meer, ondanks de ongeveer gelijke groei van het aantal stuks overig vee.

In vergelijking met de bedrijven buiten relatienotagebieden hebben de beheersbedrijven in veenweidegebieden hun oppervlakte minder en in klei- en zandgebieden meer uitgebreid. In alle gebieden daalde het aantal melkkoeien op de beheersbedrijven sterker dan op de vergelijkingsbedrijven. Ondanks de even grote of grotere uitbreiding van de vleesveestapel ging de veedichtheid daardoor sterker omlaag. De produktieomvang op de beheersbedrijven bleef gelijk of nam iets af, in tegenstelling tot enige groei op de vergelijkingsbedrijven.

Met andere woorden: de melkveebedrijven met grond in relatienotagebieden en dan vooral de bedrijven met zware beheersovereenkomsten hebben hun melkveestapel onder invloed van de superheffing verder ingekrompen dan de bedrijven buiten relatienotagebieden. In de klei- en zandgebieden is dit op de bedrijven met grond in relatienotagebieden sterker gecompenseerd dan elders, door een grotere uitbreiding van de

vleesveestapel en de oppervlakte cultuurgrond. Vooral op de beheersbedrijven in de klei- en zandgebieden is de veedichtheid sterker gedaald dan op de vergelijkingsbedrijven binnen en buiten relatienotagebieden. Verder is de verkaveling van de bedrijven in relatienotagebieden in het algemeen minder verbeterd dan voor de bedrijven buiten relatienotagebieden.

Evenals voor de bedrijven met relatief licht beheer lijken de beheersvergoedingen voor veel bedrijven in veenweidegebieden met relatief zwaar beheer een voldoende compensatie te zijn geweest voor de minder gunstige produktie-omstandigheden en de gevolgen van de superheffing. Ook het grote aantal vergelijkingsbedrijven (40%) in relatienotagebieden dat in de periode 1984-1988 alsnog beheersovereenkomsten heeft gesloten wijst hierop. Voor de bedrijven met zwaar beheer in de klei- en zandgebieden lijken de beheersvergoedingen op zich niet voldoende compensatie te zijn geweest. De beheersbedrijven hebben daar namelijk meer dan elders hun bedrijfsoppervlakte en de vleesveestapel uitgebreid.

Samenvattend kan uit het voorgaande worden geconcludeerd dat de in beschouwing genomen beheersbedrijven zich in veel opzichten anders hebben ontwikkeld dan vergelijkbare bedrijven binnen en buiten relatienotagebieden. Zo hebben de beheersbedrijven in vergelijking tot de bedrijven buiten relatienotagebieden de gevolgen van de superheffing in het algemeen minder sterk gecompenseerd door uitbreiding van de bedrijfsoppervlakte en/of de vleesveestapel. Een uitzondering hierop vormen de bedrijven met relatief zwaar beheer in klei- en zandgebieden die dit wel hebben gedaan. Overigens heeft er ook op de bedrijven met relatief zwaar beheer in veenweidegebieden een duidelijke verschuiving van melkvee naar vleesvee plaatsgevonden. In het algemeen gesproken is de produktieomvang c.q. de inkomencapaciteit van de beheersbedrijven in de beschouwde periode gedaald, terwijl deze op vergelijkbare bedrijven buiten relatienotagebieden gelijk is gebleven of groeide. Waarschijnlijk is dus het inkomen uit de agrarische produktie op de beheersbedrijven hierdoor minder gegroeid dan op de vergelijkingsbedrijven, maar is dit voldoende gecompenseerd door beheersvergoedingen. Daarbij dient te worden opgemerkt dat het hierbij gaat om bedrijven uit de beginperiode van het relatienotabeleid, die relatief vaak een aflopend karakter hadden. De bedrijven die nu beheersovereenkomsten sluiten hebben, gezien de uitkomsten van dit onderzoek een minder afwijkende bedrijfsstructuur, zodat verwacht mag worden dat ze ook minder in hun ontwikkeling zullen afwijken van de bedrijven zonder overeenkomsten.

5. SLOTBESCHOUWING

In dit hoofdstuk wordt nagegaan of op basis van de resultaten van deze studie uitspraken kunnen worden gedaan ten aanzien van de continuïteit van het relatienotabeleid.

In de eerste plaats gaat het hierbij om de vraag of graasdierbedrijven met beheersovereenkomsten (circa 80% van alle beheersbedrijven) dezelfde toekomstperspectieven hebben als vergelijkbare andere bedrijven, of dat de kans groot is dat door bedrijfsbeëindigingen de oppervlakte met beheersovereenkomsten na verloop van tijd zal afnemen.

Vervolgens wordt bekeken of melkveebedrijven met grond in relatienotagebieden, die nu nog geen beheersovereenkomsten hebben, potentiële kandidaten zijn voor het sluiten van beheersovereenkomsten.

Uit de resultaten van deze studie komt naar voren dat er op grond van de verschillen in produktieomvang, geen redenen zijn om te veronderstellen dat graasdierbedrijven met beheersovereenkomsten over het algemeen minder toekomstperspectieven hebben dan andere graasdierbedrijven in Nederland. Melkveebedrijven met beheersovereenkomsten hebben gemiddeld genomen een even grote of grotere produktieomvang dan het gemiddelde vergelijkbare melkveebedrijf in Nederland. De overige graasdierbedrijven met beheersovereenkomsten hebben zelfs een grotere produktieomvang dan het gemiddelde graasdierbedrijf van het zelfde type in Nederland (tabel 3.2 en 3.3).

Graasdierbedrijven met beheersovereenkomsten en dan met name melkveebedrijven hebben gemiddeld genomen wel duidelijk minder gunstige produktie-omstandigheden, dat wil zeggen meer kavels, een kleinere huiskavel en minder vaak een ligboxenstal dan bedrijven gelegen buiten relatienotagebieden. Deze omstandigheden zijn in combinatie met de beheersbepalingen waarschijnlijk grotendeels oorzaak van het minder intensieve grondgebruik op melkveebedrijven met beheersovereenkomsten. De lagere opbrengsten per hectare die hier het gevolg van zijn worden echter gecompenseerd door hogere opbrengsten via de beheersvergoeding.

Met andere woorden: er zijn op grond van deze gegevens geen duidelijke aanwijzingen dat bedrijven met beheersovereenkomsten in de nabije

toekomst eerder zullen worden beeïndigd dan vergelijkbare andere bedrijven. Dit kan nader worden geïllustreerd aan de hand van de beschrijving van de situatie op twee groepen bedrijven, te weten de melkveebedrijven met relatief licht beheer en de bedrijven met relatief zwaar beheer.

De groep melkveebedrijven met *relatief licht beheer* omvat 35% van de melkveebedrijven met beheersovereenkomsten en 21% van alle geregistreerde beheersbedrijven tot en met 1988. Ze hebben over het algemeen een grotere bedrijfsoppervlakte, meer koeien en daardoor een grotere produktie-omvang dan vergelijkbare melkveebedrijven. Vaak hebben ze een ligboxenstal. Deze groep beheersbedrijven, overwegend begonnen met beheersovereenkomsten in de jaren 1985-88, hebben ter compensatie van de door de superheffing ingezette inkrimping van de melkveestapel en de daaraan gekoppelde extensivering van het grondgebruik hun bedrijfsoppervlakte en de vleesveestapel minder sterk uitgebreid dan vergelijkbare bedrijven buiten relatienotagebieden. Blijkbaar is er een bewuste keuze geweest voor beheersvergoedingen. Deze bedrijven hebben, gezien hun moderniteit en grootte, wellicht betere toekomstperspectieven dan vergelijkbare andere bedrijven.

De groep melkveebedrijven met *relatief zwaar beheer* omvat 27% van de melkveebedrijven met beheersovereenkomsten en 16% van alle geregistreerde beheersbedrijven tot en met 1988. Ze hebben in het algemeen een kleinere produktieomvang en vaker een bedrijfshoofd ouder dan 50 jaar zonder opvolger dan vergelijkbare andere bedrijven. Bij deze beheersbedrijven zou het kunnen gaan om "afbouwende" bedrijven waarvan het bedrijfshoofd, gezien zijn inkomenspositie en zijn leeftijd, vooral beheersovereenkomsten heeft gesloten om de continuïteit op korte termijn te verzekeren. Bij deze bedrijven is dus een kans aanwezig dat ze in de nabije toekomst zullen worden beëindigd.

Veel van deze bedrijven hebben beheersovereenkomsten gesloten in de beginperiode van het relatienotabeleid. Sindsdien hebben ze wel de oppervlakte cultuurgrond en het aantal stuks vleesvee uitgebreid, maar door de relatief sterke inkrimping van het aantal melkkoeien bleef de groei van de produktieomvang duidelijk achter bij die van de vergelijkingsbedrijven buiten relatienotagebieden. Deze bedrijven vinden echter blijkbaar voldoende compensatie in de beheersvergoeding, zoals mag worden afgeleid uit het feit dat geen van deze bedrijven in de beschouwde periode is opgehouden. Verder neemt het aandeel van "zware" overeenkomsten in de totale oppervlakte met beheersovereenkomsten duidelijk af, zodat geconcludeerd kan worden dat uit hoofde van beëindiging van bedrijven de continuïteit van het relatienotabeleid niet in gevaar is.

Afgezien van de bedrijven die al beheersovereenkomsten hebben, hangt het succes van het relatienotabeleid in belangrijke mate af van potentiële kandidaten voor het sluiten van beheersovereenkomsten (paragraaf 1.1). Begin 1989 waren er circa 5000 geregistreerde bedrijven met grond in relatienotagebieden waarvoor een beheersplan is vastgesteld. Hiervan heeft ongeveer 40% al beheersovereenkomsten gesloten. Blijven er nog circa 3000 landbouwbedrijven over, waarvan ongeveer 50% tot de melkveebedrijven en 20% tot de overige graasdierbedrijven behoort. In totaal waren er begin 1989 dus nog ongeveer 1500 melkveebedrijven die voor wat betreft het bedrijfstype het meest in aanmerking zouden komen voor het sluiten van beheersovereenkomsten. Qua bedrijfsstructuur wijken deze bedrijven slechts weinig af van de melkveebedrijven die in de jaren 1987-1988 met beheersovereenkomsten zijn begonnen.

Uit de vergelijking van de ontwikkelingen in de periode 1984-1989 (hoofdstuk 4) blijkt dat de groei in oppervlakte en veestapel op de bedrijven zonder beheersovereenkomsten in het algemeen minder groot is geweest dan buiten de relatienotagebieden. Verder is de verkavelingssituatie op deze bedrijven in het algemeen slechter. Op grond hiervan mag worden verwacht dat ze in de toekomst eveneens zullen besluiten om beheersovereenkomsten te sluiten. Een aanwijzing hiervoor vormt het feit dat in de afgelopen jaren relatief veel bedrijven die een vergelijkbare uitgangspositie hadden als bedrijven met beheersovereenkomsten ook overeenkomsten hebben gesloten.

Van belang voor de voortgang van het relatienotabeleid is ook, dat in de beginperiode van de uitvoering van het relatienotabeleid blijkbaar vooral "aflopende" bedrijven of bedrijven met extreem slechte produktieomstandigheden beheersovereenkomsten sloten, terwijl nu steeds meer sprake is van "gewone" bedrijven die daartoe over gaan. Dit houdt in dat realisatie van het relatienotabeleid niet afhankelijk is van een kleine groep bedrijven, maar dat in principe alle bedrijven onafhankelijk van hun structuur in aanmerking komen voor beheersovereenkomsten. Van belang is wel dat deze bedrijven ruimte moeten hebben om beheersregelingen in te passen in de bedrijfsvoering. Vooral de veedichtheid en de verkaveling spelen daarbij een belangrijke rol. Pas wanneer er sprake is van een relatief lage veedichtheid, zodanig dat er geen ruwvoertekorten zijn, zal men in het algemeen overgaan tot het sluiten van beheersovereenkomsten.

Kortom: Tot nog toe is de continuïteitsdoelstelling van het relatienotabeleid verwezenlijkt en voor de toekomst mag worden verwacht dat de landbouwkundige functie van de beheersgebieden waarschijnlijk behouden blijft. Verder lijkt onder de huidige omstandigheden een toenemende groei van het aantal deelnemers aan het relatienotabeleid verzekerd.

Een andere vraag is of de kwaliteit van beheersovereenkomsten uit het oogpunt van de natuurontwikkeling niet aan het afnemen is. Zoals blijkt uit deze studie kiezen de boeren tegenwoordig minder vaak voor een "zware overeenkomst" voor een relatief groot deel van de bedrijfsoppervlakte. Dit houdt in dat de beheersovereenkomsten die tegenwoordig worden gesloten waarschijnlijk in mindere mate bijdragen aan het herstel van bestaande en de ontwikkeling van nieuwe natuur- en landschapswaarden dan voorheen. Wil men deze ontwikkeling keren dan zal er meer aandacht besteed moeten worden aan het sluiten van relatief zwaarder beheer.

LITERATUUR

Atzema, G.
De structuur van bedrijven met een beheersovereenkomst (vooronderzoek ten behoeve van een landbouwkundige evaluatie van beheersregelingen); Wageningen, LU Vakgroep Agrarische Bedrijfseconomie, 1988

Boer, P.B. de
Bedrijfseconomische evaluatie van beheersregelingen; (Lelystad, LEI, (rapport gereed eind 1991)

Commissie Beheer Landbouwgronden
Jaarverslagen 1980 t/m 1989; Utrecht, MLV, 1980-1990

Directie Beheer Landbouwgronden (DBL)
Beschikking beheersovereenkomsten 1983 (Bbo 1983); Utrecht, MLV, 1983

Directie Beheer Landbouwgronden (DBL)
Karakterisering van bedrijven in relatienotagebieden en bedrijven met een beheersovereenkomst; Utrecht, MLV, 1985

Directie Beheer Landbouwgronden (DBL)
Regeling beheersovereenkomsten 1988 (Rbo 1988); Utrecht, MLV, 1988

Directie Beheer Landbouwgronden (DBL)
Evaluatieverslag beheersregelingen 1989; Utrecht, MLNV, 1990; publikatie nr. 33

Eck, W. van
Effecten van beheersbeperkingen op landbouwbedrijven; een bedrijfsvergelijkend onderzoek; Den Haag, LEI, 1989; Onderzoekverslag 55, COAL-publikatie nr. 48

Landbouwcijfers 1989
Den Haag/Voorburg, LEI/CBS, 1989

Landbouw-Economisch Instituut
BDL-handleiding 1990; Den Haag, LEI, 1990; interne uitgave

Nota betreffende de relatie landbouw en natuur- en landschapsbehoud
Den Haag, 1975; Kamerstukken II 1974-1975, 13285 nrs. 1-2

Projectgroep Beheersovereenkomsten en Reservaten
Een evaluatie van het relatienotabeleid op regionaal niveau; basisrapport en themastukken: Beheers- of reservaatgebied, Beheersplannen, Relatienota: een geïntegreerde oplossing; Wageningen, LUW, 1984

Veer, J. de
"Bedrijfsuitkomsten, inkomen en continuïteit in de landbouw"; In: Jaarverslag LEI 1977; Den Haag, LEI, 1978

Veer, J. de
Inkomen en vermogensvorming op het gezinsbedrijf; Den Haag, LEI, 1982; Mededeling 279

OVERIGE RELEVANTE LITERATUUR

Bethe, F.H. en B.M. Kamphuis
De landbouw in veenweidegebieden; een vergelijking van zeven landinrichtingsgebieden; Den Haag, LEI, 1990; Interne nota 384

Boer, I. de en A.F. Laeven-Kloosterman
Invloed van de huiskaveloppervlakte op de arbeidsopbrengst van melkveebedrijven; Utrecht, LD, 1986; Mededeling 162

Centrum Landbouw en Milieu
Beheersovereenkomsten: knelpunten en mogelijke oplossingen; Utrecht, CLM, 1983

Commissie Beheer Landbouwgronden
Evaluatie van de beheersregelingen ex Relatienota; Utrecht, SEB/CBL, 1978

Commissie Beheer Landbouwgronden
Nota betreffende een kwantitatieve en kwalitatieve analyse van de afgesloten beheersovereenkomsten; Utrecht, MLV, 1985

Commissie Beheer Landbouwgronden
Advies inzake de vereenvoudiging van het relatienotabeleid; Utrecht, MLV, 1988

Directie Beheer Landbouwgronden
Berekening van de grondslagen van de beheersvergoeding; Utrecht, DBL, 1989; publikatie 49, afdeling beheersregelingen

Duimelaar, H. en R. van Oosten
Beheersovereenkomsten in de landbouw; Amsterdam, Planologisch en Demografisch Instituut, UVA, 1981

Eck, W. van en H. Prins
Perspectieven voor extensieve melkvee- en zoogkoeienhouderij; op natte veengronden; Den Haag, LEI, 1990; Mededeling 421

Jong, T.A. de
Melkveebedrijven met beheersbepalingen in zandgebieden; gebiedsstudie Hackfort; Den Haag, LEI, 1989; Onderzoekverslag 49, COAL-publikatie nr. 33

Landinrichtingsdienst
Peilverlaging en duurzaam landbouwkundig gebruik in diepe veenweidegebieden; Urecht, LD, 1990; Mededeling 191

Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek
Onderzoek deel 1; Aangepaste landbouw; ecologische en landbouwkundige effecten op weidebedrijven; Den Haag, LEI, 1990; COAL-publikatie 52, Syntheserapportage

Rabenswaay, C.W. van en P.J.A.M. Smeets
Beheer, graslandgebruik en externe factoren op landbouwbedrijven met aangepaste landbouw; Wageningen, De Dorschkamp, 1988; COAL-rapport 518, COAL-publikatie 45

Schrijver, R. en P. Elhorst
Oriënterend onderzoek naar het verband tussen de verkaveling en bedrijfsresultaten op weidebedrijven; Den Haag, LEI, (rapport gereed 1991)

Taakgroep Inrichting en Beheer van Landelijke Gebieden
Onderzoek beheerslandbouw; een programmavoorstel; Den Haag, NRLO, 1989; NRLO rapport nr. 89/1

BIJLAGEN

Bijlage 1 Toelichting op enige gebruikte termen

1. Beheersgebied:
   Gebied waarbinnen ernaar wordt gestreefd de landbouw door middel van beheersovereenkomsten mede te richten op doeleinden van natuur- en landschapsbehoud.

2. Beheerspakket:
   Het geheel van beheersverplichtingen waartoe de ondernemer zich verbindt en van grondslagen voor de daaruit voortvloeiende vergoedingen waarop de ondernemer aanspraak kan maken.

3. Beheersperiode:
   Ieder tijdvak van telkens 6 aaneengesloten jaren, waarvan het eerste voor een gebied aanvangt op het tijdstip dat daartoe door gedeputeerde staten is bepaald bij de vaststelling van het beheersplan.

4. Graasdieren:
   Melkkoeien, jongvee (exclusief mestkalveren), mestrunderen, schapen, geiten en paarden.

5. Grootveeëenheden (gve):
   Een grootveeëenheid (gve) komt overeen met de netto-energiebehoefte van een volwassen melkkoe van 550 kg levend gewicht met een dagproduktie van 15 kg melk met 4% vet. Deze "standaardkoe" heeft een voederbehoefte van 11450 VEM per dag. Het veebestand wordt daarbij als volgt omgerekend:

Diergroep	Aantal grootveeëenheden per stuk
Melkkoeien	1,0
Jongvee jonger dan 1 jaar	0,3
Jongvee 1 jaar of ouder	0,6
Mestvee jonger dan 2 jaar	0,3
Overig mestvee	1,0
Schapen of geiten	0,1

6. Kavel en huiskavel:
   Onder een kavel wordt verstaan een stuk cultuurgrond dat behoort tot een bedrijf en dat rondom omsloten wordt door land van een ander. Elk aaneengesloten stuk cultuurgrond dat tot een bedrijf behoort, maar dat men vanuit de hoofdbedrijfsgebouwen niet kan bereiken zonder dat men over grond van een ander gaat, is dus een kavel. Onder grond van een ander wordt ook verstaan een spoorweg, een verkeersweg, een kanaal, etc.
   Een huiskavel is een kavel waarop het (de) bedrijfsgebouwen(en) staat (staan).

7. Landbouwtelling:
   Voor de samenstelling van dit rapport is onder andere gebruik gemaakt van gegevens uit de meitellingen van de landbouw. Deze gegevens hebben betrekking op alle geregistreerde bedrijven met een produktieomvang van meer dan 3 nge.

8. Nederlandse Grootte-Eenheid (nge):
De produktieomvang wordt uitgedrukt in Nederlandse Grootte-Eenheden (nge). Een nge is een eenheid die wordt berekend uit de saldi per diersoort en per hectare gewas. Voorheen gebruikte men hiervoor de standaardbedrijfseenheid (sbe) gebaseerd op de netto-toegevoegde waarde, maar in het kader van een algemene EG-typologie is deze eenheid vervangen door nge.

9. Oppervlakte cultuurgrond "gemeten maat":
De oppervlakte cultuurgrond "gemeten maat" is de grond die in gebruik is bij het agrarisch bedrijf, evenwel zonder tuin voor eigen gebruik, grienden, riet of biezen, bos, gebouwen, erf, sloten en niet in gebruik zijnde cultuurgrond. Wanneer dat wel wordt meegeteld wordt gesproken van de oppervlakte "kadastrale maat".

10. Reservaatgebied:
Gebied waarbinnen verwerving van landbouwgronden ten behoeve van de Staat of door een particuliere terreinbeherende natuurbeschermingsorganisatie wordt nagestreefd met het oog op doeleinden van natuur- en landschapsbehoud.

Bijlage 2 Bedrijfstypen

Neg-typologie

1. Akkerbouwbedrijven: graanbedrijven, gespecialiseerde hakvruchten, graan/hakvruchtenbedrijven, akkerbouw/groentenbedrijven, overige hakvruchtbedrijven en overige akkerbouwbedrijven.

2. Tuinbouwbedrijven: opengrondsgroentenbedrijven, glasgroentenbedrijven, overige groentenbedrijven, opengrondsbloemenbedrijven, glasbloemenbedrijven, overige bloemenbedrijven, champignonbedrijven en overige tuinbouwbedrijven.

3. Blijvende teeltbedrijven: fruitbedrijven, boomkwekerijbedrijven en overige bloementeeltbedrijven.

4. Graasdierbedrijven: sterk gespecialiseerde melkveebedrijven, gespecialiseerde melkveebedrijven, overige melkveebedrijven, kalvermesterijbedrijven, overige rundveebedrijven, schapenbedrijven, rundvee/schapenbedrijven, geitenbedrijven, graslandbedrijven en overige graasdierbedrijven.

5. Hokdierbedrijven: fokvarkensbedrijven, mestvarkensbedrijven, overige varkensbedrijven, legkippenbedrijven, slachtpluimveebedrijven, overige pluimveebedrijven, varkens/pluimveebedrijven en overige hokdierbedrijven.

6. Gewassencombinaties: tuinbouw/bloementeeltbedrijven en overige gewassencombinaties.

7. Veeteeltcombinaties: graasdiercombinaties en overige veeteeltcombinaties.

8. Gewassen/veeteeltcombinaties: akkerbouw/veeteeltcombinaties en overige combinaties.

Classificatie

De classificatie van bedrijven vindt hiërarchisch plaats op grond van de relatieve aandelen van de nge, behorend bij kenmerken of (sub-)sectoren, in de totale bedrijfsomvang gemeten in nge. Wanneer het aandeel van een van de (sub-)sectoren groter is dan twee derde, wordt het bedrijf bij het betreffende type ingedeeld. (zie voor verdere informatie de CBS-publikatie: Typering van de Nederlandse landbouwbedrijven volgens de NEG-typering).

Bijlage 3 Indeling in landbouwgebieden

De LEI-indeling in 13 gebieden is een samenvoeging van de 29 oorspronkelijke gebiedsgroepen. De getallen tussen () verwijzen naar de oorspronkelijke gebiedsgroepen.
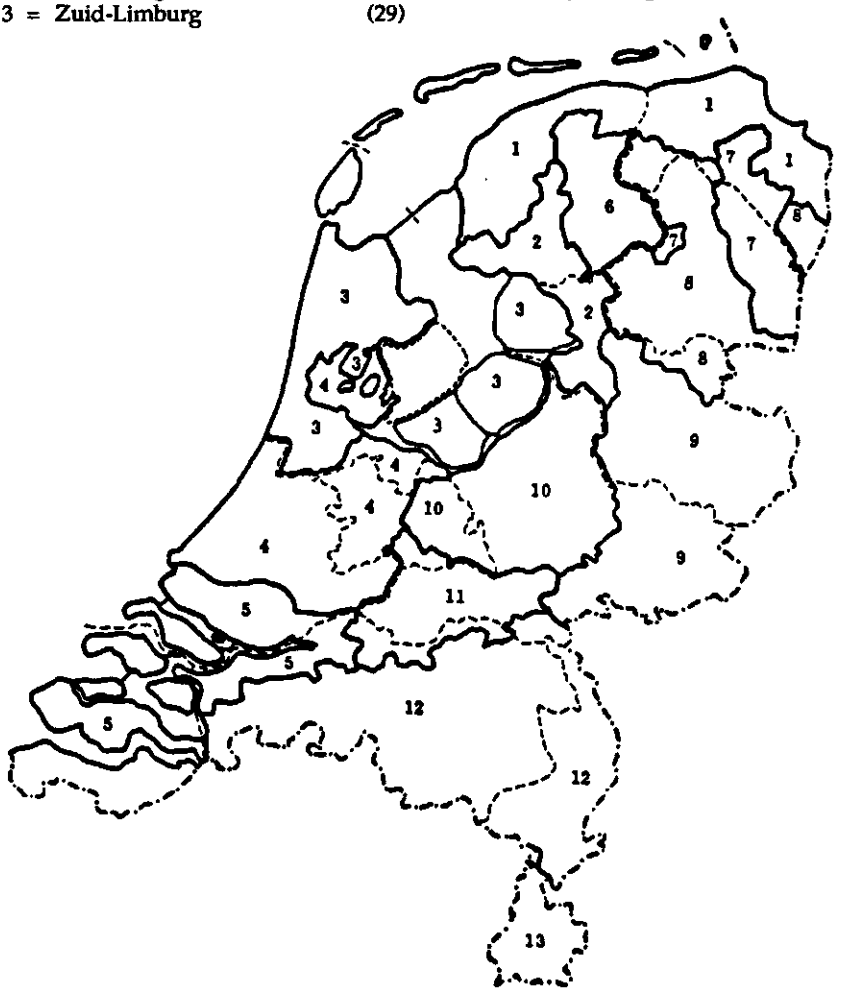
01	=	Noordelijk Zeekleigebied	(1,2,3,4)	02 =	Noordelijke Veenweidegebied (5,6)
03	=	Noordh. droogmakerijen en IJsselmeerpolders	(7,8)	04 =	Westelijk Weidegebied (9,10,11,12,13)
05	=	Westelijk Zeekleigebied	(14,15,16)	06 =	Noordelijk Zandgebied (18)
07	=	Veenkoloniën	(17)	08 =	Noordelijk Zandgebied (19)
09	=	Oostelijk Zandgebied	(20,21,22)	10 =	Centraal Zandgebied (23,24)
11	=	Rivierkleigebied	(25)	12 =	Zuidelijk Zandgebied (26,27,28)
13	=	Zuid-Limburg	(29)